

Kocatepe İslami İlimler Dergisi
Journal of Kocatepe Islamic Sciences

e-ISSN: 2757-8399

cilt / volume: 4 • sayı/issue: 2 •(Aralık/December 2021): 410-434

Kur'ân-ı Kerim'de İnsân-ı Kâmil
Perfect Human Being in the Qur'an

Remzi KAYA

Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı
Professor, University of Bursa Uludağ Faculty of Divinity Department of Tafsir
Bursa, Turkey

 remzikaya@uludag.edu.tr orcid.org/0000-0001-5779-7821

Makale Bilgisi / Article Information

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 29.09.2021

Kabul Tarihi / Accepted: 10.12.2021

Yayın Tarihi / Published: 30.12.2021

Atıf/Cite as: Kaya, Remzi. "Kur'ân-ı Kerim'de İnsân-ı Kâmil". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 4/2 (Aralık 2021): 410-434. <https://doi.org/10.52637/kiid.1002319>

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Published by: Afyon Kocatepe University • <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kiid> • kiid@aku.edu.tr

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY-NC 4.0) International License / Bu makale Creative Commons Atıntı-GayriTicari 4.0 (CC BY-NC 4.0) Uluslar arası Lisansı altında lisanslanmıştır.

Kur'ân-ı Kerim'de İnsân-ı Kâmil

Öz

Kur'ân-ı Kerim insanı kâmil hale getirerek, Yüce Allah'ı ve Peygamber'i tanıtan bir kitaptır. Yüce Allah insanı ruh ve beden itibarıyla mükemmel yaratıp dünyada kendisine vekil kılmıştır. İnsan fitrat inancını esas alarak dünyayı imar ve yaratılanlara yardım etmekle görevlidir. İnsan, Allah'ı tanıması ve Peygambere uymasıyla mutluluğun zirvesine ulaşır. Son ilahi vahiy, inananları gerekli kural ve ifadeleriyle kâmil olmasını hedefler. Kemale ermek, gereği gibi inanmak, sâlih amelle pekiştirmek, temsil görevini yapmakla oluşur. İnsan kendisini bilmesi neticesinde Yaraticısını bilmiş olur. Böyle bir kul Yüce Allah'ın kudreti karşısında aczini itiraf eder. Her zaman kendi eksik ve kusurları üzerinde durur. Yaratılıştan sahip olduğu temizliği muhafaza etmesi ve fitrat inancına sahip çıkması kâmil olmasının işaretidir. Tasavvufta önemli bir yeri oluşturan *insân-ı kâmil* terimi Kur'ân'da zikredilmese de asıl kaynağı Kur'ân-ı Kerim'dir. Bu bağlamda Kur'ân-ı Kerim'de geçen temiz kalp, fazilet, ihsân, takva, ihlas, Allah korkusu, kalbin titremesi gibi ifadeler *insân-ı kâmil* işaret eder. Diğer taraftan tasavvuf literatüründe yer alan *fenâfillah*, *zühd* ve *fakr* kavramları da benzer anlamda kullanılır. Yüce Allah'ın, Hz. Peygamberi göndermesi ve O'nu vahiyle desteklemesi, insanlığın yaratılıştan elde ettiği kâmil konumunu korumak içindir. Yaraticı temizdir, temizi sever, güzeldir güzeli sever. Hz. Peygamber de yaratılanların en güzeli, en merhametlisi ve en kâmil olanıdır. Fıtrat itibarıyla verdiği söze sadık kalarak Yüce Allah ve Peygamberin emirlerini yerine getiren mü'minler onun mertebesine ulaşmaya yaklaşır. Her ne kadar *insân-ı kâmil* teriminin ilk olarak Muhyiddin İbnü'l-Arabi tarafından kullanılmış olduğu rivayet edilse de Kur'ân'da geçen ve yukarıda ifade edilen kavram ve kelimeler söz konusu terimin aslını oluşturmaktadır. Bununla birlikte terim İslam tasavvufunun anahtar kavramlarından biridir. *İnsân-ı kâmil*, Yüce Allah'ın her mertebedeki tecellilerine mazhar olan kul anlamında bir tasavvuf terimi olarak meşhur olmuştur. En kâmil insan Rahmet Peygamberidir. O, Kur'ân ve sünnette aktarılan şeriat ve tasavvufun temel esaslarını açıklar. Böylece fiili uygulamayı en ince ayrıntısına kadar gösterir. Bu yüzden ona uyulmadan kâmil olunması mümkün değildir. İnsanlık imtihan için dünya gönderilmiştir. İnanıp inanmamaları kendi iradelerine bağlıdır. İnanmaları durumunda kâmil seviyesine çıkacaklar, inanmamaları halinde en kötü dereceye düşeceklerdir. Yüce Allah bütün yaratılanlara rahmetiyle tecelli etmekle birlikte, kendisine ve nebisine inanan kimseye dünya ve ahirette yardım edeceğini zikretmektedir. Kâmil olmanın bütün kuralları ve uygulanışı Kur'ân ve sünnete yer alır. İman ve salih amel ise kâmil mü'min olmanın ön koşuludur. Salih amel, marifetullah, nefsin tezkiyesi ve ibadetlerin doğru olmasına bağlıdır. Yaraticı insana kendini ve kâinatı bilmesi için akıl vermiş ve vahiy ile bunu hatırlatmıştır. Bunu en iyi kavrayan ise kâmil insan olacaktır. Hakiki anlamda *insân-ı kâmil* Hz. Muhammed'dir. Bu makama erişenler ise onun varisleri veli kullardır. Hz. Peygamber'den sonra gelen bütün inananlar kâmil insan olma potansiyeline sahiptir. Bunun yolu nefsi kötülüklerden arındırmak ve Allah ve Peygamberle beraber olmaktır. Kur'ân'da inananlar üç sınıfa ayrılır. Bunlar, kendine zulmeden, ortada olan ve hayırda yarışanlardır. Yüce Allah hayırda yarışanlar için "büyük fazilet" ifadesini kullanır. O, kulları yapabileceklerinden sorumlu tutar. İnsan bu sorumlulukları yapmak suretiyle kâmil konuma yükselir. Vahiye insanın ruh yönüne dikkat çekilerek olumlu ve olumsuz yönleri tanıtılır. Kul aczini bilmekle Rabbinin yüceliği karşısında sorumluluğunu anlar. Kâmil konumunda olan kullar kendisine yapılmasını istemediği bir şeyi başkasına yapmaz. Kimseye zarar vermez. Vasıfları takva, adalet, ihsân, salih amel, güzel ahlak, yardımlaşma gibi hasletlerdir. Onlar dünya ve ahireti dengeleyerek Allah ve Peygamberin sevgisini kazanmaya odaklanır. Hedefleri ne cenneti elde etmek ne de cehennemden kurtulmaktır. Tek hedef Allah'ı ve Peygamberi razı etmektir. Yüce Allah, Kur'ân ve sünnete sahip çıkarak bu yolda yarışan kâmil kullarına müjdelere vermektedir. Kur'ân'da işaret edilen kâmil insanın özelliklerinin bilinmesi ve insanlığın anlayışına sunulması bu araştırmanın temel inceleme konusudur.

Anahtar Kelimeler: Kemâl, Kalb-i selîm, Sâbigu'n-bil hayrat, İhsân, İhlas, Takva.

Perfect Human Being in the Qur'an

Abstract

The Qur'an is a book that introduces Almighty Allah and the Prophet by making people perfect. Almighty Allah created man perfect in spirit and body and appointed him as His representative in the world. Man is in charge of reconstructing the world and helping the creatures based on his belief in nature. Man reaches the pinnacle of happiness by knowing Allah and following the Prophet. The final divine revelation aims the believers to be perfect with its necessary rules and expressions. Achieving perfection is possible by believing properly, reinforcing it with good deeds and performing the duty of representation. As a result of knowing himself, man knows his Creator. Such a servant confesses his weakness in the presence of the power of Almighty Allah. He always sees his own shortcomings and faults. It is the sign of his perfection that he embraces the purity, he has by nature and his belief in nature. Even the term of "al-Insan al-Kamil" which has an important place in Sufism is not mentioned in the Qur'an, its main source is the Qur'an. In this context, expressions such as pure heart, *fazilah*, *ihsan*, *taqwa*, *ihlas*, fear of Allah, trembling of the heart in the Qur'an refer to the "al-Insan al-Kamil". On the other hand, the concepts of "fanâfillah", "zuhd" and "faqr" in the Sufi literature are used in a similar sense. The fact that Almighty Allah sent the Prophet and supported him with revelation is to preserve the perfect position that humanity has acquired from creation. The creator is clean, loves the clean, is beautiful and loves the beautiful. The Prophet is the most beautiful, most merciful and most perfect of creatures. Believers who keep their promises due to their nature and fulfill the orders of Almighty Allah and the Prophet come closer to reach the rank of the Prophet. Although it is narrated that the aforementioned term was first used by Muhyiddin İbn Arabi, the concepts and words mentioned above in the Qur'an constitute the original of the term. However, the term is one of the basic and key concepts of Islamic mysticism. The perfect human being has become famous as a Sufi term, meaning the servant who has been blessed with the manifestations of Allah at every level. The most perfect human being is the Prophet of Mercy. He visually explains all the principles of *Sharia* and Sufism conveyed in the Qur'an and the Sunnah. Thus, he shows the practice in detail. It is not possible to be perfect without following Him. In order for a person to be perfect, he must do what is necessary to be a servant, together with Allah, the Prophet and the revelation. All the rules and practices of being perfect take place in the Qur'an and Sunnah. Faith and good deeds are the prerequisites of being a perfect believer. Good deeds depend on marifatullah, the purification of the soul and the correctness of worship. The Creator gave man the mind to know himself and the universe and reminded him of this with revelation. The one who understands this best will be the perfect human being. In the true sense, the perfect human being is the Prophet Muhammad. Those who reach this rank are his heirs, awliya. All believers who came after the Prophet have the potential to be perfect human beings. The way to do this is to purify the soul from evil and to be with Allah and the Prophet. In the Qur'an, believers are divided into three classes. These are the ones who oppress themselves, who are in the middle, and who compete in goodness. Almighty Allah uses the expression "great virtue" for those who compete in goodness. He holds the servants responsible for what they can do. Man rises to a perfect position by fulfilling these responsibilities. In the revelation, attention is drawn to the spiritual aspect of man and its positive and negative aspects are introduced. From the moment the servant realizes his weakness, he realizes his responsibility before the greatness of his Lord. Perfect servants don't do to others what they don't want to do them. They don't harm anyone. Their qualities are *taqwa*, justice, goodness, good deeds, good morals, and helping each other. They focus on gaining the love of Allah and the Prophet by balancing the world and the hereafter. Their goal is neither to achieve heaven nor to escape from hell. The only goal is to please Allah and the Prophet. Almighty Allah gives good news to His perfect servants who compete on this path by protecting the Qur'an and the Sunnah. Knowing the characteristics of the perfect human being pointed out in the Qur'an and presenting them to the understanding of humanity is examined in this research.

Keywords: Maturity, al-Qalb al-Salim, Sâbigun bi'l-Hayrât, Ihsan, Ihlas, Taqwa.

GİRİŞ

Varlık âleminin yaratılış sebebi olan insan, ilahi cevhere sahip olması sebebiyle ve bir taraftan fizik diğer taraftan metafizik unsurları taşıdığı için yaratılanların en şerefliisidir. O bu iki taraflı özelliği sayesinde diğer varlıkların üzerine çıktığı için Allah'ın halifesi unvanını almıştır. Fakat insan bu üstün özelliğinin yanı sıra acziyet sahibi olarak da yaratılmıştır. Bu nedenle ilahi vahyin gereğini yapması mükemmel olmasını, vahiyden uzaklaşması da sefil duruma inmesini sağlamaktadır. Onun insân-ı kâmil olması ilk sözleşmeye sadık kalması ve temizliğini korumasına bağlıdır. Peygamberlerin ilk görevi kullara Allah'ı ve şeytani tanıtarak mü'min olmalarını gerçekleştirmektir.¹ Bunun için kulların Allah'ın istediği gibi inanmaları ve hareket etmeleri gerekir. Kur'ân-ı Kerim'de söz konusu terim ifade edilmemekle birlikte müradiflerini ve niteliklerini bulmak mümkündür.

Tasavvuf terminolojisinin en önemli kavramlarından biri insân-ı kâmidir. İlk kullananın İbnü'l-Arabi (ö.638/1240) olduğu ileri sürülür. O'na göre Allah insân-ı kâmilî yarattığı zaman ona akl-ı evvel mertebesini vermiş ve kendisine bilmediği şeyleri öğretmiştir. Âlemin varlığının sebebi ve koruyucusu insân-ı kâmidir.² Yüce Allah Kur'ân-ı Kerim'inde kullarını müspet ve menfi açıdan tanıtır. İnsanları kendisinin yarattığını, içlerinden mü'min ve kâfir olanlar bulunduğunu ve yapılanları bildiğini,³ imtihan için dünyaya gönderdiğini,⁴ bir insanda iki kalp yaratılmadığını belirtir.⁵ Buna göre insanlar mü'min veya kâfirdir. Aslı ise ins kökünden,⁶ Hz Âdem'den türetilmiştir.⁷ Temeli su ve toprak olmakla birlikte, cisimsel varlıklarla ruhun birleşmesi neticesinde mükemmel bir insan haline gelmiştir.⁸ İlahi kelimada 65 yerde insan, 18 yerde ins, 1 yerde insî, 1 yerde enâsî ve 230 civarındaki nâs kelimeleriyle insan açıklanır.⁹ Aslı toprak olmakla birlikte,¹⁰ üstün¹¹ ve mükemmel hale getirilmiş,¹² dünyada önemli işleri yapabilme imkânıyla donatılmış,¹³ son vahiy kendisine emânet edilmiş,¹⁴ düşünen, konuşan ve yaptığından sorumlu tutulan bir kul olarak yaratılmıştır. Diğer bir ifade ile ruh ve beden birleşmesiyle meydana gelip, irade ile donatılmış ve yaptığından sorumlu tutulmuştur. İlk insandan sonra çoğalmasi için basit bir sudan oluşturularak, nutfe, alaka, mudga evrelerinden geçerek iskelet ve kas sistemleriyle oluşturulup, ruh verilmesiyle mükemmel hale getirilmiştir.¹⁵ Nitekim Allah Teâlâ da "İnsanı

¹ *Kurân-ı Kerim Meâli*, thk. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008), en-Nahl 16/36.

² Mehmet S. Aydın, "İnsân-ı Kâmil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22/330-331.

³ et-Tegâbün 64/2.

⁴ el-Mülk 67/2.

⁵ el-Ahzâb 33/4.

⁶ Mehmet Necmettin Bardakçı, "Mevlana'ya Göre İnsanın Mahiyeti ve Kâmil İnsan Olma", *Erdem* 50 (01 Nisan 2008), 2-3.

⁷ Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbî'l-Kur'ân*, thk. Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Safvan Adnân ed-Dâvûdî (Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1412), 34; Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab* (Beyrut: Daru Sadr, 1955), 6/10-17.

⁸ Yaşar Aydın, *Farâbî'de Tanrı İnsan İlişkisi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2000), 77,83.

⁹ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzî'l-Kur'ânî'l-Kerîm* (Beyrut: y.y., ts.).

¹⁰ Âl-i İmrân 3/59; el-Mü'minûn 23/12; er-Rahmân, 55/4.

¹¹ el-İsrâ 17/70.

¹² et-Tîn 95/4.

¹³ el-Bakara 2/30; Sâd 38/26; Kur'ân'da ifade edilen halife kelimesine farklı manalar verilir. Dünyada Allah'ın halifesidir, Hz. Âdem'den önce yaşayan cinlerin yerine geçmiştir. Şeyhin yerine geçen kimsedir veya kâmil insana verilen isimdir. Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer er-Râzî, *et-Tefsîrû'l-kebîr: Mefâtihi'l-gayb* (Kahire: Matbaatü'l-Behiyyetü'l-Mısıriyye, 1938), 1/381. Kur'ân'da zikredilen ayetlerden hareketle halife, insanın dünyada üstün meziyetlerle donatılması ve dünyayı imarla görevli olması sebebiyle böyle bir ismin verildiğidir. Yoksa Yaratıcı ile kıyas veya karşılaştırma mümkün değildir. Geniş bilgi için bk. Süleyman Uludağ, "Halife", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 15/299-300.

¹⁴ el-Ahzâb 33/72.

¹⁵ el-Mü'minûn 23/12-14; el-Furkân 25/54; Fâtır 35/11.

sudan yaratan Allah'tır."¹⁶ ifadeleriyle kullarına kudretini hatırlatmıştır. Güzel yaratılmış olan insanın önemli bir misyonu bulunur. Bu görev aczini itiraf ve üst insan olabilmeyi arzulamazdır. İnanması ve aklını kullanması sayesinde iyiyi kötüden ayırt edip, birini diğerine tercih etme imkânına sahiptir. Yaratıcı tarafından verilen iyi ve kötü duyguları algılaması,¹⁷ fiillerinden hesap vereceğinin bir işaretidir. İnsan yaratılıştan temiz ve güzel bir varlık olmakla birlikte, kandırılmaya ve yanıltılmaya müsait olup, bu hatasını telafi etme imkânına sahiptir.¹⁸ Bu vesileyle Yaratıcı, aklını kullanıp sıkıntılardan korunması için düşünmesini tavsiye eder.¹⁹ İnsanın misyonu kulluk olmakla birlikte, mizâcî itibarıyla kibir ve sabırsızlığa meyillidir. Maddî refahın sürekli olduğu duygusuna kapılıp, sıkıntıya düşünce sabırsız olabilir²⁰ ve gururu onu hırçın hale getirebilir.²¹ Müspet ve menfi duyguları ihtiva eden insan iki şıktan birini seçmek durumundadır. Birincisi Yaratıcısına karşı kulluk, diğeri cin ve insan şeytanlarına uyma. Diğer bir ifade ile şükür veya küfür. Kulluk inanma, inancın gereğini yapma ile olur. Bu durumda olana kâmil, salih, selîm, yetkin, erişkin, eksiksiz, mükemmel demek mümkündür.

İslam tasavvufunun anahtar kavramlarından biri olan insân-ı kâmil, her ne kadar olgun ve yetkin insan anlamında kullanılsa da tasavvuf felsefesinde; rehber, delil, kılavuz, yol gösteren anlamlarına da gelir. Kâmil insan, Allah'ın her mertebedeki tecellilerine mazhar olan insan anlamında bir tasavvuf terimidir.²² Tasavvufa göre "kâmil insan" övgüye değer her bir insani niteliğin somutlaşmasıdır. Bu itibarla Allah'ın güzel sıfatlarını üzerinde bulundurur. Bu sıfatları tam anlamıyla gerçekleştiren de Hz. Peygamberdir. Diğer bir tanım da şöyledir: İnsan bütün âlemin ruhu, âlem de onun suretidir. İnsân-ı kâmil Allah'ın zat, sıfat ve isimlerinin aynasıdır.²³ Seyyid Şerif Cürcanî şöyle tanım yapar: Kevni ve ilahi alametleri külli ve cüz'i olarak kendinde toplayan bir kitap; ruh ve akıl yönünden ümmü'l-kitap olarak isimlendirilen akli bir kitap, kalp yönünden levh-i mahfuz kitabı, nefis yönünden ispat kitabıdır.²⁴ Sufilere göre insan ilahi suret üzere yaratıldığından hilafete ve âlemde tasarruf etme gücüne ulaşmıştır. İnsanın Cenab-ı Hakk'ın sıfatlarını O'nun adına vekâleten âlemde kullanma yetki ve tasarrufuna sahip olması onun halife kılınmasının gereğidir.²⁵

İnsân-ı kâmil maddî ve mânevî, kesif ve latif, zulmânî ve nûrânî, cismanî ve ruhanî, süflî ve kutsî âlemde var olan her şeyi, yani Hakk'ın her mertebedeki tecellilerini ve kemallerini kendisinde taşıdığından, söz konusu kemal hallerinin çeşitli vesilelerle ve değişik şekillerde zuhur etmesi itibarıyla sayısız isimler alır. Meselâ Hz. Peygamber'in mânevî hüviyeti olması itibarıyla ona "Nûr-i Muhammedî" ve "Hakikat-i Muhammediyye" denildiği gibi ilmî, ahlâkî ve ruhî faziletlere sahip olması itibarıyla "vâris-i Muhammedî", âlemin küçük bir örneği olması sebebiyle "âlem-i sağır", Allah'ın vekili olması dolayısıyla "Nâib-i Hak, Zillullah", Hakk'ın mazharı ve tecelligâhı olması sebebiyle "mir'ât-ı Hak" gibi isimler verilmiştir.²⁶

¹⁶ el-Furkan 25/54.

¹⁷ eş-Şems 91/8.

¹⁸ el-Bakara 2/37.

¹⁹ el-Bakara 2/73, 164; Âl-i İmrân 3/118; er-Ra'd 13/4.

²⁰ Yûnus 10/12; Hûd 11/9; el-İsrâ 17/67, 83.

²¹ el-Kehf 18/54.

²² Lamia Levent, "Tasavvuf Geleneğinde İnsan Yetiştirme Ufku: İnsân-ı Kâmil", *Kutlu Doğum Haftası "Hz. Peygamber ve İnsan Yetiştirme Düzenimiz" Sempozyumu (18-20 Nisan 2014) Erzurum* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), 669.

²³ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2004), 188.

²⁴ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî Seyyid Şerif Hanefî Cürcanî, *et-Ta'rîfât* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997), 56.

²⁵ Osman Nuri Küçük, *Fusûsu'l-hikem ve Mesnevî'de İnsân-ı Kâmil Anlayışı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2011), 49; Levent, "İnsân-ı Kâmil", 670.

²⁶ Aydın, "İnsân-ı Kâmil", 22/330-331.

Kur'ân-ı Kerim'de İnsân-ı kâmilî işaret eden çok sayıda ayet bulunur. Örneğin Hz. Âdem'in halife olarak yaratılması,²⁷ mükerrer olması,²⁸ ahsen-i takvîm üzere yaratılması,²⁹ göklerin ve yerin insanın emrine verilmesi,³⁰ isimlerin öğretilmesi,³¹ emaneti yüklenmesi,³² ilahi ruhun üflenmesi, Allah'ın dostu olması,³³ Hz. Peygamberin örnek³⁴ ve âlemlere olduğunu bildiren âyetler, inananların Kur'ân ve sünnete varis olmaları söz konusu terimi içerir.³⁶

İlahi vahye göre kâmil ve mükemmel insan olmanın şartı iman kapsamına giren esasların kabul edilip, salih ve fitrata uygun amel işlemesine bağlıdır. Bu vesileyle insan, iman, salih amel ve kâmil vasıflarını taşıması gerekir. İnsanın Allah'ın razı olduğu güzel hasletleri yaşaması kâmil olmasını, aksi durum şakî olmasını sağlar.³⁷ Yüce Allah kâmil olmanın kriterlerini Kur'ân ve sünnetle öğretir. Bunlar da insanın gücü nispetinde neticelenir.

"Kıyamet gününde, biz bundan habersizdik demeyesiniz diye Rabbin Adem oğullarından, onların bellerinden zürriyetlerini çıkardı, onları kendilerine şahit tuttu ve dedi ki: Ben sizin Rabbiniz değil miyim? (Onlar da), Evet (buna) şahit olduk, dediler."³⁸

"(Resûlüm!) Sen yüzünü hanîf olarak dine, Allah insanları hangi fitrat üzere yaratmış ise ona çevir. Allah'ın yaratışında değişme yoktur. İşte dosdoğru din budur; fakat insanların çoğu bilmezler."³⁹

"İnsanın üzerinden, henüz kendisinin anılan bir şey olmadığı uzun bir süre geçmedi mi gerçek şu ki, biz insanı katışık bir nutfeden (erkek ve kadının dölünden) yarattık; onu imtihan edelim diye, kendisini iştir ve görür kıldık. Şüphesiz biz ona (doğru) yolu gösterdik. İster şükredici olsun ister nankör."⁴⁰

İnsanın kâmil olması için, kendini ve Rabbini bilmesi, verilen söze sadık kalması, Allah, Peygamber, Kur'ân ve inananlarla barışık olup dünya ve ahireti dengelemesi, şerrinden emin olunması, iman, salih ve ameli özde, sözde ve fiilde birleştirmesi, Allah ve Peygamber sevgisini her şeyin üzerinde tutması gerekir. Bunun sonucu kendini ve Yaratıcısını bilerek hayırda yarışır. Kendini bilen Rabbini tanır. Rabbini tanıyan kâmil olur.

1. İNSANIN KENDİNİ BİLMESİ

İnsanın Rabbini bilmesi için kendisine, kâinata ve Kur'ân'a bakması gerekir. Kendi cevherini düşünmesi O'nu Rabbine götürür. Kâmil olmak Allah ile kul arasında bir sırdır. Bu durumda olanın kalp gözü açık olur. Gizli sırları melek bilemez ki onları yazsın. Şeytan bilmez ki bozsun. Bu sırrı sadece Allah bilir. İşte kendini bilen insan Rabbinin huzurunda saygıyla eğilip, acizliğinin farkına vararak başkalarının eksik ve kusurlarını araştırmaz. Sadece kendi kusurunu görür. İlahi vahyi ve sünneti rehber edinerek sevgi ve hoşgörü gibi ahlaki değerleri özümseyip Allah, peygamber ve yaratılanlarla barışık olur. İnsân-ı kâmil Hak ile halk arasında bir köprü vazifesi görür. Gerçek insân-ı kâmil olan Hz. Peygamber ile onun vârisi olan hayırda yarışan, kalbi selîm ve ihsân sahibi olanlardır. Önemli özelliklerinin başında ise Allah aşkıyla yoğrulup, O'nun istediği hasletlerle yoğrulması gelir. İnsân-ı kâmil

²⁷ el-Bakara 2/30.

²⁸ el-İsrâ 17/70.

²⁹ et-Tîn 95/4.

³⁰ el-Bakara 2/29; el-Câsiye 45/13.

³¹ el-Bakara 2/331.

³² el-Ahzâb 33/72.

³³ el-Enbiyâ 21/91; el-Bakara 2/257.

³⁴ el-Ahzâb 33/21.

³⁵ el-Enbiyâ 21/107.

³⁶ el-Fâtır 35/32.

³⁷ Tâhâ 20/2.

³⁸ el-A'râf 7/172.

³⁹ er-Rûm 30/30.

⁴⁰ el-İnsân 76/1-3.

şeriat, tarikat, hakikat ve mârifet itibarıyla üst olandır. Kâmil insanın sözü, özü, fiili, ahlaki Kur'ân ve sünnetle uyum halindedir.

"Şüphesiz ki bu Kur'ân en doğru yola iletir; iyi davranışlarda bulunan mü'minlere, kendileri için büyük bir mükâfat olduğunu müjdeler."⁴¹

"Biz bu Kitab'ı sana sırf hakkında ihtilafa düştükleri şeyi insanlara açıklayasın ve iman eden bir topluma da hidayet ve rahmet olsun diye indirdik."⁴²

Konuyla ilgili ayetler Kur'ân-ı Kerim'in içine serpiştirilmiştir. Onları Hz. Peygamber uygulayarak öğretmiş ümmetine kendilerini takip etmelerini istemiştir.⁴³ Allah dostları şöyle tanıtılmıştır:

"Allah'ın dostları ancak muttaki olanlardır. Ancak insanların çoğu bunu bilmezler."⁴⁴

"Bilâkis, kim muhsin olarak yüzünü Allah'a döndürürse, onun ecri Rabbi katındadır. Öyleleri için ne bir korku vardır, ne de üzüntü çekerler."⁴⁵

"O gün, ne mal fayda verir ne de evlât. Ancak Allah'a kalb-i selîm (temiz bir kalp) ile gelenler (o günde fayda bulur). (O gün) cennet, takvâ sahiplerine yaklaştırılır."⁴⁶

"Kur'ân'a varis olarak seçtiğimiz kullardan bazısı da Allah'ın izniyle hayırlarda en önde olanlardandır. İşte büyük fazilet budur."⁴⁷

"İyilikle kötülük bir olmaz, Sen (kötülüğü) en güzel bir şekilde önle. O zaman seninle arasında düşmanlık bulunan kimse, sanki candan bir dost olur. Buna (bu güzel davranışa) ancak sabredenler kavuşturulur; buna ancak (hayırdan) büyük nasibi olan kimse kavuşturulur."⁴⁸

"Sizin dostunuz ancak Allah'tır, Resulüdür, iman edenlerdir; onlar ki Allah'ın emirlerine boyun eğerek namazı kılar, zekâtı verirler."⁴⁹

"Mü'minler ancak, Allah anıldığı zaman kalpleri titreyen, kendilerine Allah'ın âyetleri okunduğunda imanlarını artıran ve yalnız Rablerine dayanıp güvenen kimselerdir."⁵⁰

"(O temiz akıl sahipleri) ayakta (yürürken), otururken ve yanları üzere yatarken, (bütün hal ve zamanlarda) Allah'ı zikrederler. Göklerin ve yerin yaratılışını tefekkür ederler (ve şöyle dua ederler): Rabbimiz! Sen bunları boşuna yaratmadın. Seni tesbih ederiz. Bizi cehennem azabından koru."⁵¹

Farklı surelerin içinden seçtiğimiz ayetlerin anlamlarına dikkat edilirse, Kâmil insanın durumunun en veciz şekilde ifade edildiği gözlenir. Vahiy insanın derinliklerine inerek üst insan olmasını ve Allah'ın sevgisini bütün sevgilerin üzerinde tutmasını öğretir. O'nun yüceliğinin düşünülmesi, O'nun tadıyla tatlanması hedeflenmiştir. Kâmil insan, gücü nispetinde O'nda yok olur. Böylelikle Rabbi'ne gereği gibi kul olmak için çalışması gerektiğinin,⁵² üstün ve onurlu olduğunun,⁵³ kendisine ilim ve hikmet verildiğinin⁵⁴ ve en güzel şekilde yaratıldığının şuuruna varmaktadır.⁵⁵ İnsan dünyada vekildir.⁵⁶ Bununla

⁴¹ el-İsrâ 17/9.

⁴² en-Nahl 16/64.

⁴³ en-Nisâ 4/115. Krş. Âl-i İmrân 3/31-32.

⁴⁴ el-Enfâl 8/34.

⁴⁵ el-Bakara 2/112.

⁴⁶ eş-Şûrâ 28/88-90.

⁴⁷ Fâtır 35/32.

⁴⁸ Fussilet 41/34-35.

⁴⁹ el-Mâide 5/55.

⁵⁰ el-Enfâl 8/2.

⁵¹ Âl-i İmrân 3/161.

⁵² el-İnşikâk 84/6.

⁵³ el-İsrâ 17/70.

⁵⁴ en-Nisâ 4/113.

⁵⁵ et-Tîn 95/4.

⁵⁶ el-Bakara 2/30.

birlikte aciz,⁵⁷ nankör,⁵⁸ aceleci,⁵⁹ çok cimri,⁶⁰ tartışmaya düşkün,⁶¹ zâlim, câhil⁶² ve hırslıdır.⁶³ Söz konusu verilere göre insan kâmil ve aciz olabilmektedir. İlahi vahiy bir terazidir. İnsanlığın mutluluğunu hedefler. İnsana Yaratıcısıyla ilişkilerinde yol göstererek, fitrat çizgisinde tutmayı,⁶⁴ şeytan ve insanlardan gelebilecek tehlikelerden korumayı⁶⁵ ve kâmil olmasını hedefler. Allah insân-ı kâmilî yarattığı zaman ona akl-ı evvel mertebesini vermiş ve kendisine bilmediği şeyleri öğretmiştir. Onun mertebesini meleklere tarif etmiş göklerde ve yerde bulunanların hepsini onun emrine vermiş, böylece Allah'ın âlemdeki hükmü insân-ı kâmil ile zâhir olmuştur. İnsân-ı kâmil tasavvufla sınırlı olmayıp, felsefe tarihinde kökleri bulunan bir kavramdır. Felsefede "küçük âlem" ve "büyük âlem" düşüncesiyle bağlantılı şekilde insanla âlem arasında bir münasebet olduğu tasavvur edilir. Bu durum insân-ı kâmilin bir âlemle irtibatlı olarak aleme yön veren özelliğini anımsatmaktadır.⁶⁶ Diğer taraftan Allah'ı gereği gibi düşünerek insân-ı kâmil olanlar her nimeti verenin Yüce mabud olduğunu bilir. O, insanın durumunu meleklere tarif etmiş ve onlara insanın vekili olduğunu haber vermiş, göklerde ve yerde bulunanların hepsini onun emrine vermiş, böylece Allah'ın âlemdeki hükmü insân-ı kâmil ile zâhir olmuştur. Öte yandan varlık mertebelerinin sonuncusu insân-ı kâmidir. Bu mertebe Allah'ın cemali dışındaki bütün mertebelerin hakikatini anlama imkânına sahip olabilmektedir. Bu mertebede insân-ı kâmil, bir kavramın mecâzi ve izâfi anlamda var olan bir şeyin değil hakiki manada var olan bir insanın adı ve sıfatıdır. Bu anlamda asıl insân-ı kâmil Hz. Muhammed'dir. Bu makama erişen evliyaullah ise onun vârisidir. Âlemde her şeyin hareket halinde olduğuna inanan Molla Sadrâ ise, varlık âleminde görülen tekâmülün insân-ı kâmilin şahsında karar kıldığını vurgulamaktadır.⁶⁷ Birçok tasavvuf kitabında buna benzer ifadeler yer alır. Mevlana, kemal noktasına ulaşan bir insanın her şeyiyle hakka teslim olup beşeriyet sıfatlarından sıyrılması gerektiğini şöyle ifade eder:⁶⁸ "Ey genç; günah yükü olmayan kişi şeyhtir. Yay gibi, Hakk onu eline almıştır! Ondan gelen her şeyi kabul etmiştir. Bir kimsede beşeriyet sıfatlarından bir tek kıl bile kalsa, o kişi arşa göklere mensup değildir. Yani Allah'ın has kullarından değildir."⁶⁹

2. İNSÂN-I KÂMİL'İN NİTELİKLERİ

2.1. Allah'la Beraber Olmak

Kur'ân-ı Kerim'e göre kâmil insan olmanın ilk şartı Allah'ı her şeyden daha çok sevmektir. Şükreden, korkan, takva sahibi bir kul olunması gerekir. Zira insan Allah'la veya şeytanla beraber olur, şükreder veya nankör olur. Her haliyle Allah'la olmak kâmil insanın ilk şartıdır. İslam teolojisinde insân-ı kâmil Hz. Peygamber için kullanılır. Yüce Allah O'nu bütün yaratılanlara rahmet olarak göndermiş, kimseye vermediği Rauf ve Rahim isimlerini ona vermiştir.⁷⁰ En güzel ve en kâmil odur. Ümmetin O'nu örnek alarak kâmil seviyesine çıkması

⁵⁷ en-Nisâ 4/28.

⁵⁸ İbrâhîm 14/34; el-İsrâ 17/67; el-Hac 22/16; Şûrâ 42/48; ez-Zuhruf 43/15; el-Âdiyât 100/6.

⁵⁹ el-İsrâ 17/100.

⁶⁰ el-Kehf 18/54.

⁶¹ el-Kehf 18/54.

⁶² el-Ahzâb 33/72.

⁶³ el-Meâric 70/19.

⁶⁴ Yaratılışla ilgili bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhîh*, nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr (İstanbul: y.y., 1422/2001), "Cenâiz" 80; Ebû Hüseyin Müslim, *Sahîh-i Müslim* (Riyad: Dâru't-Tayyibe, 2006), "Kader", 23.

⁶⁵ et-Tahrîm 66/6.

⁶⁶ Levent, "İnsân-ı Kâmil", 689.

⁶⁷ Aydın, "İnsân-ı Kâmil", 22/330-331.

⁶⁸ Bardakçı, "Mevlana'ya Göre İnsanın Mahiyeti ve Kâmil İnsan Olma", 9.

⁶⁹ Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, *Mesnevi Tercümesi: Konularına Göre Açıklamalı*, çev. Şefik Can (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2012), 3/1789.

⁷⁰ et-Tevbe 9/128.

istenir. Kur'ân-ı Kerim inananları kendine zulmeden, orta durumda olan ve hayırda yarışanlar olmak üzere üçe ayırır. Hayırda yarışanlar hesapsız cennete gideceklerdir. Asıl kâmil olan bunlardır. Orta durumda olanlar hesabı görüldükten sonra cennete gideceklerdir. Kendine zulmedenler yaptıklarının hesabını verdikten sonra cennete gideceklerdir. Yüce Allah insanın gereği gibi kul olmasını isterken kulluğun zedelenmemesi için önemli uyarılarda bulunur.

“Allah'ı unutan ve bu yüzden Allah'ın da onlara kendilerini unutturduğu kimseler gibi olmayın. Onlar yoldan çıkan kimselerdir.”⁷¹

Allah'ı unutan kendi yaratılışını unuttur. Böyle bir insanın mahlûkattan farkı kalmaz. Yüce Allah Ehl-i Kitap üzerinden inananları uyarır:

“İman edenlerin Allah'ı anma ve O'ndan inen Kur'ân sebebiyle kalplerinin ürpermesi zamanı daha gelmedi mi? Onlar daha önce kendilerine kitap verilenler gibi olmasınlar. Onların üzerinden uzun zaman geçti de kalpleri katılaştı. Onlardan birçoğu yoldan çıkmış kimselerdir.”⁷²

Kâmil insan kâinat kitabını⁷³ ve Kur'ân ayetlerini düşünerek Yaratıcının kudretini anlar. Anlamını aldığımız ayette vahiyden uzaklaşan kitap ehli gibi olmayın denilerek vahiy terk veya unutmada kalbin katılaşacağı anlaşılır. Diğer taraftan Allah korkusu ve sevgisi neticesinde kalbin titremesine işaret edilir:

“Allah sözün en güzelini, birbiriyle uyumlu ve bıkmadan tekrar tekrar okunan bir kitap olarak indirdi. Rablerinden korkanların, bu Kitap'ın etkisinden tüyleri ürperir, derken hem bedenleri ve hem de gönülleri Allah'ın zikrine ısınıp yumuşar. İşte bu Kitap, Allah'ın, dilediğini kendisiyle doğru yola ilettiği hidayet rehberidir. Allah kimi de saptırırsa artık ona yol gösteren olmaz.”⁷⁴

“Mü'minler ancak, Allah anıldığı zaman yürekleri titreyen, kendilerine Allah'ın âyetleri okunduğunda imanlarını artıran ve yalnız Rablerine dayanıp güvenen kimselerdir.”⁷⁵

Allah sevgisinden kalbin titremesi, Kur'ân'ın okunmasıyla imanın artması, rahmeti hatırlanınca huzura kavuşulması, namazla, zekâtla, sadaka ve tefekkürle beraber olunması kemale ermiş mü'minlerin özelliğidir. Allah'la beraber olmak nefis ve şeytanın isteklerinden uzaklaşıp her an Allah'ı hatırlamak demektir. Kur'ân'a ve sünnete varis olmak Allah'ın seçkin kullarına, Allah ve peygamberi sevenlere verilen bir şereftir. Böylelikle Allah kendisine kul olanları sevmiş, Kullar da kendisini seven varlığı incitmemek için korku duymuş ve kalbi titremiş olur. Bu şekilde yaşayan mü'min insanlara Hz. Peygamber'in rahmetle yaklaştığı gibi yaklaşır.

Yukarıya örnek olarak aldığımız ayetlere ilaveten son ilahi vahiyde Allah'la beraber olanlar şöyle tanıtılır:

“Sonra Kitab'ı, kullarımız arasından seçtiklerimize verdik. Onlardan (insanlardan) kimi kendisine zulmeder, kimi ortadadır, kimi de Allah'ın izniyle hayırlarda öne geçmek için yarışır. İşte büyük fazilet budur.”⁷⁶

“İyilikle kötülük bir olmaz, Sen (kötülüğü) en güzel bir şekilde önle. O zaman seninle arasında düşmanlık bulunan kimse, sanki candan bir dost olur. Buna (bu güzel davranışa) ancak sabredenler kavuşturulur; buna ancak (hayırdan) büyük nasibi olan kimse kavuşturulur.”⁷⁷

“O gün, ne mal fayda verir ne de evlât. Ancak Allah'a kalb-i selîm (temiz bir kalp) ile gelenler (o günde fayda bulur).”⁷⁸

⁷¹ el-Haşr 59/19.

⁷² el-Hadîd 57/16.

⁷³ Fussilet 41/53.

⁷⁴ ez-Zümer 39/23.

⁷⁵ el-Enfâl 8/2.

⁷⁶ Fâtır 35/32,

⁷⁷ Fussilet 41/35

⁷⁸ eş-Şuarâ 26/88, 89.

“Bilâkis, kim muhsin olarak yüzünü Allah'a döndürürse (Allah'a hakkıyla kulluk ederse) onun ecri Rabbi katındadır. Öyleleri için ne bir korku vardır, ne de üzüntü çekerler.”⁷⁹

Ayetlerde ifade edilen güzel hasletler zû haz, kalb-i selîm, hayırda yarışma, ihsân, Allah sevgisiyle kalbin titremesi, korkması, takva, ihlas vb.'dir.⁸⁰ Bunlara sahip olan mü'min Allah'la beraber olup emin, teslim ve temsil sahibi kâmil insan demektir.

2.2. Hz. Peygambere Uymak

Hz. Peygamber bütün yaratılanlar için rahmettir. Mevla kendisine ait iki güzel ismi ona vermiştir. Yaratılanlara merhamet ve şefkatte ondan üstünü yoktur.⁸¹ Hz. Peygamber ümmetine anne ve babalarından daha şefkatlidir. Son ilahi vahye göre Allah'ın en mükemmel şekilde tezahür ettiği varlık insandır. O da Hz. Muhammed'dir. Zira O'nun hakikati bütün hakikatleri kendisinde cem' eden mükemmel bir Peygamberdir. Kâmil insanın en güzel örneği onda bulunur. O her asrın göz bebeğidir. Mevlana Celaleddin Rumi bu durumu şöyle ifade eder: Her devirde peygamber makamında bir veli bulunur.⁸² Bu kıyamete kadar böyle sürüp gider. Diri ve faal önder o velidir. İster Ömer soyundan olsun, ister Ali soyundan olsun hidayete erdiren odur. Hem gizlidir o, hem aşikâr. O, nura benzer, akıl onun Cebrail'idir.⁸³ İnsanlar içinde en kâmil insan Hz. Peygamber olmakla birlikte kâmil olmak için O'nun sünnetine göre yaşanması gerekir.⁸⁴ Yaratıcı Nebisini ahlakıyla övmüş,⁸⁵ nebilerin sonuncusu yapmış,⁸⁶ gerekli bilgileri içeren kitap ve hikmet vermiştir.⁸⁷ İnananlardan da verilen vahye ve peygambere uymaları istenmiştir.⁸⁸ Yaratıcı, Hz. Peygamber ve Hz İbrahim'i güzel ahlaklarıyla övmüş, Allah'ın lütfuna ermek ve ahirette O'na komşu olmak isteyenlerin iki kâmil nebinin yoluna uymaları istenmiştir.⁸⁹ Hz. Peygamber maddî ve mânevî, kesif ve latif, zulmânî ve nûrânî, cismanî ve ruhanî, süflî ve kutsî âlemde var olan her şeyi, yani Hakk'ın her tecellisini ve kemalini kendisinde taşıdığı için Allah ile kullar arasında köprü görevi olmuştur. Meselâ Hz. Peygamber'in mânevî hüviyeti olması itibarıyla ona “Nûr-i Muhammedî” Allah'ın vekili olması dolayısıyla “Nâib-i Hak, zıllullah”, Hakk'ın mazharı ve tecelligâhı olması sebebiyle “Mir'ât-ı Hak” gibi isimler verilmiştir. Kâmil olmanın bütün güzel hasletleri O'nda mevcuttur. Ümmetin ona uymadan kâmil olması, salih amel işlemesi, ahirette Allah'ın cemalini görmesi ve cennete girmesi mümkün değildir.

Rahmet Peygamberi müjdelemiş, kolaylaştırmış, hoşgörülü, affedicî, istişareye önem verici olmuştur. Ayrıca mütevâzi olması ve ifrat-tefritten uzak, dengeli bir hayat yaşamasından dolayı kendisine ne güzel Peygamber ve insan dedirtmiştir.⁹⁰ İlahî kitap ve sünnet bunun için verilmiştir.⁹¹ Bu görev yapılırken de; “Dinde zorlama yoktur...”⁹² “Sen öğüt ver. Çünkü sen ancak öğüt verensin. Onlar üzerinde zorlayıcı değilsin”⁹³ “Rabb'in isteseydi, insanları bir tek ümmet yapardı...”⁹⁴ “(Ey Muhammed) sen hikmetle, güzel öğütlerle Rabbin

⁷⁹ el-Bakara 2/112.

⁸⁰ Nûr 24/51-52.

⁸¹ et-Tevbe 9/128.

⁸² Rûmî, *Mesnevi*, 2/320-321.

⁸³ Levent, “İnsân-ı Kâmil”, 677.

⁸⁴ Âl-i İmrân 3/31-32; Nûr 24/54.

⁸⁵ el-Kalem 68/4.

⁸⁶ el-Ahzâb 33/21.

⁸⁷ el-Bakara 2/129, 151, 269.

⁸⁸ Âl-i İmrân 3/31-32.

⁸⁹ el-Mümtehine 60/4, 6.

⁹⁰ Furkân, 25/67.

⁹¹ el-En'âm 6/19.

⁹² el-Bakara 2/256.

⁹³ el-Gâşiye 88/21-22.

⁹⁴ Hûd 11/118.

*yoluna çağır. Onlarla en güzel şekilde mücadele et...*⁹⁵ âyetleriyle Allah Teâla tarafından insanlara nasıl yaklaşılacağı kendisine öğretilmiştir. O, her kesimden insanlara temsil görevini yapmıştır. Hikmet, güzel söz, güzel mücadele ve temsil Hz. Peygamberin vasfıdır. O muhataplarını affederek, inandığını yaşayarak, adalet, ihsân, yardım prensiplerini uygulamıştır. Kötülük yapanlara nasıl yaklaşılacağı şöyle ifade edilmiştir:

“İçlerinden zulmedenleri hariç, kitap ehliyle en güzel şekilde mücadele edin. (Onlara) Deyin ki: ‘bize indirilene de size indirilene de inandık. Tanrımız ve Tanrınız birdir. Biz de Ona teslim olanlarız.’”⁹⁶

Buraya alınan âyette muhatap bellidir. Hedef “Ehl-i Kitab”ı tevhid çizgisine getirmedir. Allah günah işleyen kullarını affettiği gibi Nebisi de affi tercih etmiş, ilişkilerde afv ve hoşgörüyü öne çıkarmıştır. Kendisine yapılmasını istemediği bir şeyi kimseye yapmamış, inandığını en güzel şekilde yaparak örnek olmuştur. “*Ey iman edenler! Yapmayacağınız şeyleri niçin söylüyorsunuz?*”⁹⁷ düsturu gereği yapmadığını ve yapamayacağını ümmetinden istememiştir.

Son Nebi sadece Mevlaya kul olmuş, O’ndan yardım istemiş, kullara kul olunmasını yasaklamış, emredilenleri en güzel şekilde yapmış, hayrın ve şerrin Allah’ın izni olmadan meydana gelemeyeceğini, makam, zenginlik ve şöhretin imtihan için verildiğini belirtmiştir. Müşrikler muhatap alınırken Allah inancından başlanmış, Allah’ın birliği ve kudreti tanıtılarak putlardan uzaklaşmaları istenmiştir.⁹⁸ “Ehl-i Kitab” zikredilirken, inandıkları peygamberlerin tebliğinden hareketle işe başlanmıştır. Örneğin; onlara, inandıkları Hz. İbrahim’in getirdiği tevhid inancı hatırlatılıp,⁹⁹ daha sonra Kur’ân’ın getirdikleri haber verilmiştir.¹⁰⁰ Kur’ân-ı Kerim tarafından tebliğ ve temsilde üzerinde durulan önemli nokta, insanlara İslâm’ın öğretilmesi, Müslümanların da öğrendiklerini yaşamaları ve tebliğ etmeleri istenmiştir. Hz. Peygamberin ölümünden sonra İslâm’ı yaşamak ve insanlara tebliğ etme görevi Mü’minlere verilmiştir.¹⁰¹ Bu görev yerine getirilirken ilk temel prensip Kur’ân ve Sünnete uymalarıdır.¹⁰² Düşmandan korunmaları için de cihada hazır ve kuvvetli olmaları istenmiştir.¹⁰³

Yaratıcı inananlardan her konuda iyiliği emretmelerini, kötülükten sakındırmalarını istemiştir.¹⁰⁴ “*İnsanları Allah’a çağırın, iyi iş yapan ve ‘Ben Müslümanlardanım’ diyenden daha güzel sözlü kim olabilir.*”¹⁰⁵ Hz. Peygamber de, “*Şüphesiz, insanlar kötü bir şeyi görüp de onu menetmedikleri zaman Allah onlara da bu kötülüklerin cezasını verecektir*”¹⁰⁶ buyurmuştur.

Hz. Peygamber’in hayatında Hudeybiye anlaşması dönüm noktasını oluşturur. Bu anlaşmadan sonra Hz. Peygamberi örnek alan inananlar, inanmayan akrabalarını ziyaret ettiklerinde inanmayan akrabaları onların güzel ahlakı, yaklaşımı, samimi ilişkilerini görünce birer birer Müslüman olmuşlardır. Rahmet Peygamberinin eğitiminden geçenler temsili öğrenmiş, kâmil olmuş, böylelikle kısa zamanda hayırda yarışan seçkin ümmet haline gelmişlerdir. Bu güzellik Allah ve Peygamberle beraber olmaları sayesinde olmuştur. Allah, Peygamber ve Kur’ân’la beraber olmayan Kâmil olamaz.

⁹⁵ en-Nahl 16/125.

⁹⁶ el-Ankebût 29/46.

⁹⁷ el-Mümtehine 60/2.

⁹⁸ ez-Zümer 39/3.

⁹⁹ el-Bakara 2/135; en-Nahl 16/120-123; Tefsirleri için bk. Taberi, Tefsir 1/567 569; Elmalılı, 1/515-518.

¹⁰⁰ eş-Şûrâ 42/14-15.

¹⁰¹ Âl-i İmrân 3/110.

¹⁰² Âl-i İmrân 3/31-32; es-Sâf 61/2-3.

¹⁰³ el-Enfâl 8/60.

¹⁰⁴ Âl-i İmrân 3/110.

¹⁰⁵ Fussilet 41/33.

¹⁰⁶ Ebû Abdullah Muhammed İbn Mâce, *es-Sünen* (Beyrut: Daru’r-Risâleti’l-Alemyye, 2009), “Fiten”, 20.

2.3. Kur'ân-ı Kerîm'i Yaşamak

Yüce Allah insanı dünyaya ruh ve beden itibarıyla temiz olarak göndermiştir. Ruh ve beden temizliğinin sürekli olması için ruhun Kur'ân ve sünnetle, beden de temiz ve helal gıdalarla beslenmesi gerekir. Bu incelikleri açıklayan vahiydir. Uygulayan Hz. Peygamberdir. Mü'minin görevi vahyin emrettiği gibi gereğini hayata geçirmektir. Bunun neticesinde kâmil olarak Allah'a ulaşır.¹⁰⁷ Kur'ân'ın önemli isimlerinden biri zikirdir. Zikrin ilk anlamı Kur'ân ve namazdır. Sünnet ve hikmet bunların destekçisidir. Kur'ân, sünnet ve hikmet kâmil olmanın kriterlerini içerir. Yüce Allah kemale ermeyi bunlarla tanıtır.¹⁰⁸ Konuyla ilgili Yaratıcı şu hatırlatmada bulunur:

"Allah'ın kitabını okuyanlar, namazı kılanlar ve kendilerine verdiğimiz rızıktan (Allah için) gizli ve açık sarfedenler, asla zarara uğramayacak bir kazanç umabilirler. Çünkü Allah, onların mükâfatlarını tam öder ve lütfundan onlara fazlasını da verir. Şüphesiz O, çok bağışlayan, şükrün karşılığını bol bol verendir."¹⁰⁹

"İman edip iyi davranışlarda bulunanlara, içinden ırmaklar akan cennetler olduğunu müjdele! O cennetlerdeki bir meyveden kendilerine rızık olarak yedirildikçe: Bundan önce dünyada bize verilenlerdendir bu, derler. Bu rızıklar onlara (bazı yönlerden dünyadakine) benzer olarak verilmiştir. Onlar için cennette tertemiz eşler de vardır. Ve onlar orada ebedî kâlicilerdir."¹¹⁰

(Resûlüm!) Sana vahyedilen Kitab'ı oku ve namazı kıl. Muhakkak ki, namaz, hayâsızlıktan ve kötülükten alıkoyar. Allah'ı anmak elbette (ibadetlerin) en büyüğüdür. Allah yaptıklarınızı bilir.¹¹¹

"Kim de benim zikrimi anmaktan yüz çevirse şüphesiz onun sıkıntılı bir hayatı olacak ve biz onu, kıyamet günü kör olarak haşredeceğiz."¹¹²

"Kim Rahmân'ı zikretmekten gafil olursa, yanından ayrılmayan bir şeytanı ona musallat ederiz. Şüphesiz bu şeytanlar onları doğru yoldan alıkoyarlar da onlar, kendilerinin doğru yolda olduklarını sanırlar."¹¹³

Meallerine yer verdiğimiz ayetlerde iki hususa dikkat çekilir. Zikir ve güzel amel işleyenlerin dünya ve ahirette alacakları ödüller. Zikrin farklı anlamlarının yanında namaz ve Kur'ân'ın ilk sırayı aldığı görülür.¹¹⁴ Zikre sarılan, Allah, Kur'ân ve peygamberle beraber olur. Böyle olanlar kâmil insanlardır. Zikrin önceki kitaplarda ve Kur'ân'da kitap anlamında kullanıldığı bilinir.¹¹⁵ Yüce Allah'ın; "*Zikri biz indirdik o'nun koruyucusu da biziz*"¹¹⁶ ayetinin yanında müşriklerin sözlerini haber verirken, "*Aramızda Zikir Muhammed'e mi indirilmeliydi?*"¹¹⁷ ifadeleriyle Zikr'in Peygamberlere verilen kitap anlamına geldiği anlaşılır.¹¹⁸ Buna göre zikir vahiydir, namazdır, Kur'ân'dır, duadır, Allah ve Peygamberle beraber değildir.

Ankebut 45. ayette namazın en büyük zikir olduğu ve namaz kılanın kötülüklerden korunacağı ifade edilir.¹¹⁹ Namazda kâmil olmanın bütün vasıfları bulunur. Allah,

¹⁰⁷ el-Bakara 2/256.

¹⁰⁸ el-İnsân 76/3. Krş İbrâhîm 14/7.

¹⁰⁹ Fâtır 35/29, 30.

¹¹⁰ el-Bakara 2/25.

¹¹¹ el-Ankebût 29/445.

¹¹² Tâhâ 20/124.

¹¹³ ez-Zuhruf 43/36-37.

¹¹⁴ Eyyub b. Musa el-Hüseynî Ebü'l-Bekâ, *Külliyâtu Ebi'l-Bekâ* (Bulak: Dâru't-Tibâ'ati'l-Âmire, 1837), 183-188; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 4/308-309; Muhammed Murtezâ el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs* (Beyrut, 1988), 2/226. Ayrıca bk. Tâhâ 20/124; Enbiyâ 21/105; el-Ankebût 29/45.

¹¹⁵ en-Nahl 16/44; el-Enbiyâ 21/105; Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 180; Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân* (Beyrut, y.y., 1981), 147.

¹¹⁶ el-Hicr 15/9.

¹¹⁷ Sâd 38/8.

¹¹⁸ en-Nahl 16/44.

¹¹⁹ el-Ankebût 29/45.

Kur'ân ve mü'minler namazda buluşur. Namaz Allah ile kulu birbirine bağlayan tarikattır.¹²⁰ Ruh için namaz Allah'ın bir ziyafetidir. Tekbir, tespih, hamd, senâ, Kur'ân tilaveti, duâ, Hz. Peygambere salat, tahıyyat, şehadet, hudû', huşu' ve huzur gibi kâmil olmanın her türlü manevi gıdaları namazla sağlanır.¹²¹ Hz. Peygamberin gözümün nuru dediği namazdır. Mü'min namazda dünyayı elinin tersiyle iterek Allah, Peygamber ve Kur'ân'la beraber olur. Ruh onlarla nurlanır, huzur bulur ve kâmil olur. Bu durum en yüce makam demektir.

Namaz insanı en yüce makama erİştirir. Günde beş defa miraca çıkmasını sağlar. Bütün nimetlerin şükrü namazla olur. Namaz dinin direğidir.¹²² Namaz inananların yüzlerinde belirgin ve sevimli bir nur oluşturur. Namaz, Hz. Peygamberin Miraç'tan getirdiği en büyük bir hediyedir. Namaz dünyada Allah'a kavuşma, Mü'minler için Allah'a yükselten cismani miraç ile ruhani miracı birleştiren bir ibadettir. Namaz nur ve sevinç kaynağıdır.¹²³ Namazsız kemale ermek mümkün değildir. Bunun için iman, salih ve amel kelimelerinin toplandığı, ibadetin aslı, kulluğun şükrü, Allah'a karşı acizliğin ifadesi namazdır. İnanan namazla "Ben acizim ve bunun için en kıymetli uzvumu başımı Allah'ın huzurunda yere koyarak kulluğumu gösteriyorum." demektedir.

Ayet ve hadisler çıkarılan sonuca göre namazsız din olamaz. Namaz olmadan kâmil olunamaz. Namaz kulluk ve şükrün gereği, dinin özüdür. Peygamberlerin ilk ibadetidir. Bütün dualar namazda toplanır. Allah, Peygamber, Kur'ân ve Mü'minlerin bir arada bulunduğu ibadet namazdır. Allah namazla kulunu huzuruna kabul etmiş olur. Namazla cennet kazanılır. Hz. Adem'in ilk icraatı Kâbe'yi inşa etmek olmuştur. Mescid'i Aksa'yı yapan Hz. Süleyman'dır. Kabe'yi ikinci defa inşa eden Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail'dir. Namazı ve Kur'ân'ı terk eden Allah'tan uzaklaşıp şeytanın arkadaşı ve dostu olur.

"Kim Rahmân'ı zikretmekten gafil olursa, yanından ayrılmayan bir şeytanı ona musallat ederiz. Şüphesiz bu şeytanlar onları doğru yoldan alıkoyarlar da onlar, kendilerinin doğru yolda olduklarını sanırlar."¹²⁴

3. İNSÂN-I KÂMİL İLE İLİŞKİLİ KAVRAMLAR

Kur'ân'a göre insân-ı kâmil olmanın önemli özellikleri iman, salih amel, hayırda yarışma, kalb-i selîm, ihsân ve Allah'ın halifesi kelime ve terimleri ile alakalıdır. Müfessirler arasında yeryüzünde Allah'ın halifesi olması ifadesini kâmil insanla açıklayanlar bulunur.¹²⁵ İlahi vahye göre doğru bir inanca ve o inancın güzel hasletlerine sahip olunması kâmil insanın özelliğidir. Salih amel Allah'ın memnun olduğu yararlı, iyi ve güzel iş anlamına gelir.¹²⁶ İtimat, güven ve hasenat kelimeleriyle ameller belirtilir. Yüce Allah tarafından sevilen kulun konumunu ortaya koyabilmek için işaret edilen terimlerin bilinmesi gerekir.¹²⁷

3.1. İman-İnsân-ı Kâmil İlişkisi

Hayırda yarışanları ifade eden ayetlerde kâmil insanın ilk özelliği sağlam bir teslimiyeti ifade eden imandır. İman; güvenme, verilen bir habere kalpten tasdik, haberi getirenin sözünü kabul etme, bir şeyi tereddüde düşmeksizin kabul etmedir. Terim olarak; Allah'tan başka ilâh olmadığına, Hz. Muhammed'in Allah'ın kulu ve resulü olduğuna, meleklerle, kitaplara, ahiret gününe, kadere, hayır ve şerrin Allah'tan geldiğine inanmaya

¹²⁰ İsmail Hakkı Bursevî, *Tefsîru Rûhu'l-beyân* (Beyrut: Dâ-rü l-hyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), 3/11-13.

¹²¹ Remzi Kaya, *Sarı Hoca ve İnsan-ı Kâmil* (Bursa: Kaya Kitapları, 2002), 123.

¹²² İsmâil b. Muhammed Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, thk. Abdülhamîd b. Ahmed b. Yûsuf (Kahire: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2000), 2/29-31 (Hds No: 1613,1621).

¹²³ Kaya, *Sarı Hoca*, 123.

¹²⁴ ez-Zuhuruf 43/36, 37.

¹²⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 1/381; Bursevî, *Tefsîru Rûhu'l-beyân*, 1/64.

¹²⁶ Süleyman Uludağ, "Amel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3/13-16.

¹²⁷ İlgili terimler; salih amel, hayırda yarışma, zû haz, kalb-i selîm, ihsân ve halifedir.

iman denilir.¹²⁸ Son ilahi kelamda Allah'ın razı olduğu işleri ifade etmek için iman, amel ve salah kelimeleri beraber kullanılmıştır. Ra'd Suresi 19 ile 23. ayetler arasında Yüce Allah sevdiği kullarının durumuna açıklık getirir. 19. ayette Kur'ân'ın hak olduğunu bilen mü'min takdir edilirken, bilmeyen ise kör kişiyle tasvir edilir. Yüce Allah ilahi kitabında inananların vasıflarını ve vereceği mükâfatı şöyle haber verir.

“Onlar, Allah'ın ahdini yerine getirenler ve verdikleri sözü bozmayanlardır. Onlar Allah'ın gözetilmesini emrettiği şeyleri gözetken, Rablerinden sakınan ve kötü hesaptan korkan kimselerdir. Yine onlar, Rablerinin rızasını isteyerek sabreden, namazı dosdoğru kılan, kendilerine verdiğimiz rızıklardan gizli ve açık olarak (Allah yolunda) harcayan ve kötülüğü iyilikle savan kimselerdir. İşte onlar var ya, dünya yurdunun (güzel) sonu sadece onlarındır.”¹²⁹

Ayetlerin anlamlarında Allah'ın memnun olduğu kişiler belirtilir. İlk ahde sadık kalan, Allah'tan korkan, iffetli, dengeli, sabırlı, namaz, zekât ve sadaka konusunda hassas olan ve kötülüğe iyilikle karşılık verenler salih kullardır. Bu güzel hasletler kâmil olmanın vasıflarıdır. Bunlara sahip olanlar için şöyle müjde verilir:

“(O yurt) Adn cennetleridir; oraya babalarından, eşlerinden ve çocuklarından sâlih olanlarla beraber girecekler, melekler de her kapıdan onların yanına varacaklardır.”¹³⁰

Buna göre kâmil insanın temel özelliği doğru bir inanç ve amel olduğu anlaşılır.

İman, nefsin mutmain olması, korkunun giderilmesi, güven içinde olması anlamındaki “emn” kökünden türetilir. Emn kelimesi Kur'ân'da ortalama 883 yerde zikredilir.¹³¹ Tasdik etmek anlamındadır. İman, Allah'ı bilmek, kalp ile tasdik dil ile ikrardır. Kalp tasdik eder dil onaylar. İman kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve İslam'ın esasları olan davranışları yerine getirir. İman, insanın kendi derinliğine dalarak Allah'la olma, bütün azalarını Allah'ın kontrolünde bulundurmaktır. İnanma fitrata dayanır. Ruhların Yaratıcıyı tasdik etmesiyle başlar.¹³² İnsan dünyada verdiği sözü yerine getirmesiyle inancının gereğini yerine getirmiş olur. İnanılması gereken hasletler Bakara 1-5, Nisa 136, Enfal 2-4, Mü'minun 1-11; Furkan, 63-79, Mearic 23-34 ayetlerinde toplu olarak zikredilir. Söz konusu hasletlere sahip olanlar kâmil insan demektir. Bunun güzel ifadesi ihsân hadisinde bulunur. Yüce Allah imanının önemini şöyle ifade eder. “Her kim Allah'a ve Resûlüne itaat eder, Allah'a saygı duyar ve O'ndan sakınırsa, işte asıl bunlar mutluluğa erenlerdir.”¹³³

Tasavvuf ehlinin çok kullandığı bir hadis-i kudsîde iman şöyle ifade edilir:

“... Her kim bir dostuma düşmanlık ederse, ben ona karşı harp ilan ederim. Kulum, kendisine emrettiğim farzlardan, bence daha sevimli herhangi bir şeyle bana yakınlık sağlayamaz. Kulum bana (farzlara ilaveten işlediği) nafil ibadetlerle durmadan yaklaşır; nihayet ben onu severim. Kulumu sevince de (adeta) ben onun işiten kulağı, gören gözü, tutan eli ve yürüyen ayağı olurum. Benden ne isterse, onu mutlaka veririm, bana sığınırsa onu korurum.”¹³⁴

Dikkat edilirse anlamlarını aldığımız ayet ve hadislerde Yüce Allah'ın rızasını kazandıracak vasıflar zikredilmektedir. Nebi ve veliler insân-ı kâmil olan kimselerdir. Söz konusu kişilerin özellikleri şöyle sıralanır: Görüldüklerinde Allah'ı hatırlatırlar, Hakkın gücüne sahiptirler, kimse onlara mukavemet edemez, feraset sahibidirler ve ilhama mazhar olurlar. Onlara eza edenler kötü sonla karşılaşır. Hasetçiler dışındakiler onları överler. Duaları kabul olur ve çeşitli kerametler gösterirler.

3.2. Salih-İnsân-ı Kâmil İlişkisi

¹²⁸ Buhârî, “İman”, 37; Müslim, “İman”, 1, 5, 7; Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdi Ebû Dâvûd, *es-Sünen* (Riyad: Dâru's-Selâm, 1419), “Sünne”, 15.

¹²⁹ er-Ra'd 13/20-22.

¹³⁰ er-Ra'd 13/23. Krş. Nûr 24/32.

¹³¹ Abdalbâkî, *Mu'cemü'l-müfrehes*, 103-112.

¹³² el-A'raf 7/172.

¹³³ Nûr 25/52

¹³⁴ Buhârî, “Rikâk”, 38.

Kur'ân'da Salih Hz. Salih'e verilen bir isimdir. Sözlükte iyi, elverişli, yararlı, dürüst, doğru, ahlaklı ve güzel anlamlarına gelir. Kur'ân'da insan ve amelin sıfatı olarak kullanılır.¹³⁵ Ameli salih olmayanın kâmil olması mümkün değildir. Salih, güzellikleri ve sevabı ifade eden bir isimdir. İçinde olumsuzluk olmayıp mastardır. Üzerine aldığı görevi en düzgün şekilde yerine getiren demektir. Salih insan iyi ve doğru insandır. Kur'ân'da Peygamberlere¹³⁶ ve mü'minlere¹³⁷ sâlih ismi verilmiştir. Çoğulu sâlihûn, sâlihîn ve sâlihâtır. Ayrıca iyi olmak, düzeltmek, düzgün olmak namaza çağırarak, ıslah etmek gibi güzellikleri ifade eder.¹³⁸ Muhtaçlara iyilik, yardım, Allah yolunda cihâd, zulme ve zâlimlere karşı mücâdele, hak, adalet, doğruluk, emânet ve takva üzerinde yardımlaşmak, helâl kazanmak, ailesine, akrabasına ve toplumuna karşı görevlerini yerine getirmek, insanlara karşı güzel davranmak sâlih kapsamına girer. Sâlihat kelimesi "sâlih" kelimesinin müennesi olan "sâliha" kelimesinin çoğuludur. Sözlükte iyi ve yararlı olanlar anlamında olup, "amel" kelimesinin sıfatıdır.¹³⁹

Kâmil insanın en güzel sıfatı salih insan olmasıdır. En güzel insanlar da Hz. Peygamber, diğer peygamberler ve Allah dostlarıdır. Yüce Allah ve Hz. Peygamber kabul ettikleri amelleri söz konusu kelime ile ifade etmişlerdir. Kur'ân'da güzel, doğru olarak kabul edilen fiiller ve Allah ve Peygamber'in razı olduğu işler salih olarak ifade edilir.¹⁴⁰ Yaratıcı Kur'ân-ı Kerim'de üç kelimeyi bir arada 74 yerde cennete gidecekler için kullanır. Salih, sulh kökünden ism-i failidir. Sulh: barış, salâh ise fesâdın ve seyyi'enin karşıtıdır. Sulh ve barışı ifade etmesi açısından İslâm'ın önemli bir ismi denilebilir. Kur'ân'da sâlih'in, yerine göre fesâdın, bazen de günahın karşıtı olarak kullanılıp değişik anlamlara geldiği gözlenir.¹⁴¹ Bu bağlamda yararlı, düzgün, güzel, yanlış olmayan işler için kullanılır. Salah kelimesinden türetilen layık olmak, onarmak, iyi olmak, düzetmek, kişilerin aralarını bulup barıştırmak ve iyilik yapmak anlamında da kullanılır.¹⁴²

3.3. Amel-İnsân-ı Kâmil İlişkisi

Amel; iş, çaba, fiil, çalışma gibi anlamlarına ilaveten, niyete bağlı olarak yapılan bilinçli işlere denir.¹⁴³ Ayrıca amelin; iş, vazife, hareket, idare, işlemek, yapmak, davranış, etki, ibadet, hayırlı iş gibi anlamlara geldiği gözlenir. Söz konusu kelime Kur'ân-ı Kerim'de farklı kalıplarda 360'a yakın ayette zikredilir.¹⁴⁴ Dinde niyet ve iradeye bağlı olarak yapılan, dünya ve ahirette mükâfat ve ceza konusu olan iş, davranış ve bilinçli yapılan fiile denir. Bir iş, fiil veya davranışın amel olabilmesi için bilinçli ve irade ile yapılması gerekir. Dolayısıyla amel fiilden daha özeldir. Her amel fiildir. Ancak her fiil amel olmayabilir. İnsan dışındaki canlıların eylemleri fiildir, amel değildir. Kur'ân'da insanlar amellerinin durumuna göre karşılık görür.¹⁴⁵ Dünya a'mâline göre de ahirette karşılık bulur. Kur'ân'da ameller İslâm'a uyup uymama bakımından ikiye ayrıldığı gibi, Kur'ân ve sünnete uygun olan ameller amel-i salih ve amel-i hasene, masiyet ameller ise amel-i seyyie ve amel-i gayr-i salih olarak

¹³⁵ Fikret Karaman vd. (ed.), *Dini Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 575.

¹³⁶ el-Bakara 2/72, 130.

¹³⁷ Âl-i İmrân 3/114.

¹³⁸ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 419-420.

¹³⁹ Allâme Muhammed Hüseyin b. Muhammed Tabâtabâî, *el-Mizân fî tefsiri'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetü'l-'Alemlî, 1973), 13/347.

¹⁴⁰ Amelle ilgili bk. Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 519.

¹⁴¹ Hüseyin b. Muhammed Damegânî, *Kâmusu'l-Kur'ân: Islâhu'l-vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Abdülaziz Seyyidü'l-ehl (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1983), 282-283.

¹⁴² Ahmed Ayid vd., *el-Mu'cemu'l-arabiyyi'l-esâsî*, ed. Ahmed Muhtar Ömer (Alecso: Editions Maisonneuve Larose, 1981), "Salâh", 1002-1004.

¹⁴³ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 348.

¹⁴⁴ Abdalbâkî, *Mu'cemu'l-müfehres*, 613-620.

¹⁴⁵ el-Kehf 18/7; et-Tûr 53/39-40; el-Mülk 67/2.

zikredilir. Buna göre iyi ameller için “sâlih” ve kötü iş için de “seyyie” kelimesi kullanılmış olur. Yüce Allah kuluna hitap ederken dünyaya gönderiliş sebebinin şöyle belirtir:¹⁴⁶

“Hanginizin daha iyi amel işleyeceğini denemek için ölümü ve hayatı yaratan O'dur.”¹⁴⁷

Kâmil insan, yaptığı güzel amellerle sevgilisine en güzel şekilde varmayı bekleyen kul demektir. Ayette ölüm ve hayatı hatırlatılarak tutarak ölmeye hazır olunması kâmil mü'minin halidir. Zira insanın öleceği zaman gizlenerek her an hazır olması istenir. Yüce Allah önemli bir misal verir:

“Allah, ölenin ölüm zamanı gelince, ölmeyenin de uykusunda iken canlarını alır da ölümüne hükmettiği canı alır, ötekini muayyen bir vakte kadar bırakır. Şüphe yok ki, bunda iyi düşünecek bir kavim için ibretler vardır.”¹⁴⁸

Ayetin ifadesine göre uyuma ve uyanma ölüm ve dirilme ile tasvir edilir. Buradan şunu anlamak mümkündür. Dünya bir uyku süresi gibidir. Bugün hayattayız yarın ahirete gidebiliriz. Onun için asıl ve süresiz olan ahirettir. O da dünyada kazanılır. Netleştirmek gerekirse adalet, ihsân, yardımlaşma, şükür, kalb-i selîm ve zû haz salih amelin kapsamına girer. Diğer bir ifade ile Allah ve Peygamberin seveceği fiiller salih amel demektir. Salih amel de insanı kemale götürür. Allah (cc) günde beş defa huzuruna çağırır. Kâmil olan mazereti yoksa hemen O'na koşar. Rabbim emrine hazırım huzuruna geldim der. Bu durumda olanlar için Yüce Allah şu müjdeyi verir:

“(Bu kandil) birtakım evlerdedir ki, Allah (o evlerin) yücelmesine ve içlerinde isminin anılmasına izin vermiştir. Orada sabah akşam O'nu (öyle kimseler) tesbih eder ki; Onları, ne ticaret ne de alışverişi kendilerini Allah'ı anmaktan, namaz kılmaktan ve zekât vermekten alıkoyamaz. Onlar, kalplerin ve gözlerin allak bullak olduğu bir günden korkarlar. Çünkü (o günde) Allah, onları yaptıklarının en güzeli ile mükâfatlandırarak ve lütfundan onlara fazlasıyla verecektir. Allah, dilediğini hesapsız rızıklandırır.”¹⁴⁹

“Kim Allah'a ve Resûl'e itaat ederse işte onlar, Allah'ın kendilerine lütuflarda bulunduğu peygamberler, siddîkler, şehidler ve salih kişilerle beraberdir. Bunlar ne güzel arkadaşlardır! Bu lütuf Allah'tandır. Bilen olarak Allah yeter.”¹⁵⁰

Anlamını aldığımız ayetler ölümü, hayatı ve dirilmeyi haber verir. Gece gündüz, uyurken uyanırken ölebilir. Kesin olan ölecek oluşumuzdur. Uyku dünyada dinlenmeyi sağladığı gibi ölümü hatırlatmaktadır. Buna mukabil asıl dinlenmenin ahiret olduğunu düşünerek geçirilen bir hayat kâmil insanlara nasip olan bir lütuftur. Nur Suresi'ndeki ayetler kâmil olanın ibadetine işaret eder. Nisa Suresi'ndeki ayette ise sevgiliye kavuşacak kâmil insanlar tanıtılır. Amele fiili ile salih kelimesi beraber kullanıldığında güzel iş anlamına gelmektedir:¹⁵¹

Yüce Allah kabul ettiği ameli üç kelime ile şöyle ifade eder.¹⁵² “*İman edip salih amel işleyenlere, içinden ırmaklar akan cennetler olduğunu müjdele...*”¹⁵³ “*...Allah'a ve ahiret gününe hakkıyla inanıp sâlih amel işleyenler için Rableri katında mükâfatlar vardır.*”¹⁵⁴ “*Kalpler Allah'ı anarak zikre mutmain olur.*”¹⁵⁵

¹⁴⁶ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 519.

¹⁴⁷ el-Mülk 67/2.

¹⁴⁸ ez-Zümer 39/42.

¹⁴⁹ Nûr. 24/36-38.

¹⁵⁰ en-Nisâ 4/69-70.

¹⁵¹ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 419-420.

¹⁵² el-Bakara 2/25, 62.

¹⁵³ el-Bakara 2/25.

¹⁵⁴ el-Bakara 2/62.

¹⁵⁵ er-Ra'd 13/28.

Hız. Peygamber de şöyle buyurur: "Kim Allah'tan başka ilah olmadığına, Muhammed'in Allah'ın kulu ve Resulü olduğuna iman ederse, o kişi için cennetin sekiz kapısı açılır. İstediyinden girmesine izin verilir."¹⁵⁶

3.4. Zû haz-İnsân-ı Kâmil İlişkisi

İnsanın bedeni yemekle, kafası bilgi ile kalbi ise sevgiyle mutlu olur. Asıl mutluluk kalp mutluluğudur. Zû haz; sahibinin, gönlünün huzur içinde sevgilisiyle beraber olması demektir. O sevgiliden hiçbir zaman ayrılmak istemez. Söz konusu sevgili Allah ve Peygamberidir. Kalbi mutlu olan âşık öyle bir tatla neşeye ulaşmıştır ki bu lezzet tatmadan bilinmez. Allah'la beraber olmak, sözle ifade edilemeyen hazdır. O da zû hazdır. Bu durumda olanın cennet ve cehennem düşüncesi olmaz. Sırf rabbini düşünür. Yüce Allah bu durumu şöyle ifade eder:

"(İnsanları) Allah'a çağırın, iyi iş yapan ve "Ben Müslümanlarımdım" diyenden kimin sözü daha güzeldir? İyilikle kötülük bir olmaz, Sen (kötülüğü) en güzel bir şekilde önle. O zaman seninle arasında düşmanlık bulunan kimse, sanki candan bir dost olur. Fakat bu sadece sabırlı kimselere verilen bir meziyettir. Evet, bu meziyet sadece yüksek ahlak ve faziletten nasibi olanlara verilir."¹⁵⁷

İyilik ve sabır insanı Allah'a, kötülük de şeytana götürür. Kötülükleri önlemenin yolu sabırdır. Sabır ve zû haz kelimelerinin beraber zikredilerek verilen mesaj çok zarif bir ifadedir. Aşığına bunlarla ulaşır. Allah korkusuyla sabreden zafere ulaşır.¹⁵⁸ Nefis ve şeytanın isteklerinin üstesinden söz konusu kelimelerle gelinir. En güzel nimetler sabırla kazanılır. Zû haz da ilahi nimetin en üst zirvesi demektir. Bunlar cennetteki en yüce makamlardır. Hz. Peygambere komşu olmak cemâlullahla şereflenmedir. Tefsirlerde zû haz kelimesi için farkı açıklamalar yapılır. Taberî ve Kurtubi'ye göre cenneti kazanmadır.¹⁵⁹ Râzî'ye göre ruh cevheri kuvvetli olup dış etkenlerden etkilenmeyenlerdir.¹⁶⁰ Konuyla ilgili şu ifadeler önemlidir: Allah'ın mağfiretine sahip olur. Öfke anında sabırlı, bilgisizliğe karşı yumuşak davranır. Kötülüğü affeder. Bunları yapanları Allah şeytandan korur ve düşmanına galip getirir. Bu hasletlere sahip olanlar Allah dostudurlar.¹⁶¹ Bu güzel terim sahipleri Allah, Peygamber ve Kur'ân'ın istediği şekilde hareket ederek hedefine ulaşır. Faziletin üst mertebesi, insân-ı kâmil olmaktır. Onun yolu ise salih amel sahibi olmaktan geçer.¹⁶²

3.5. Kalb-i Selîm-İnsân-ı Kâmil İlişkisi

Kur'ân'da yer alan önemli kelimelerden biri de selîm kelimesidir. Türkçe anlamı doğru, dürüst ve kusursuz anlamına gelir. Arapçada selamette ve emniyette olup, kurtulmak demektir.¹⁶³ Müfredat müellifi kelimeyi/terimi iç ve dış düşmanlardan korunma olarak tanımlar.¹⁶⁴ Muhammed Esed Allah'ın huzuruna kötülükten korunmuş bir kalple varma olarak tanımlar.¹⁶⁵ Kur'ân-ı Kerim'de dört farklı anlamda kullanıldığı gözlenir. a) İhlas, "Çünkü Rabbi ona: Müslüman ol, demiş, o da: Âlemlerin Rabbine boyun eğdim, demişti."¹⁶⁶ b) İkrar; "“Bedevîler "İnanlık" dediler. De ki: Siz iman etmediniz, ama "Boyun eğdik" deyin..."¹⁶⁷ Sulh, "Eğer onlar barışa yanaşırlarsa sen de ona yanaş ve Allah'a tevekkül et, çünkü O

¹⁵⁶ Müslim, "Tahâret", 17.

¹⁵⁷ Fussilet 41/33-35.

¹⁵⁸ Âl-i İmrân 3/200; Müslim, "Birr", 54.

¹⁵⁹ Ebû Câfer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tefsîru't-Taberî* (Kahire: y.y., 1968), 27/120.

¹⁶⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 17/127.

¹⁶¹ Bursevî, *Tefsîru Rûhu'l-beyân*, 5/263; Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* (İstanbul: y.y., 1985), 3/264; 7/169-170.

¹⁶² Muhammed Esed, *Kur'ân Mesajı: Meâl-Tefsîr*, çev. Ahmet Ertürk - Cahit Koytak (İstanbul: İşaret Yayınları, 1999), 3/977.

¹⁶³ Ayid vd., *el-Mu'cemu'l-arabiyyi'l-esâsi*, "Selîm", 637-638.

¹⁶⁴ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 350.

¹⁶⁵ Esed, *Kur'ân Mesajı*, 2/749.

¹⁶⁶ el-Bakara 2/131.

¹⁶⁷ el-Hucûrât 49/14.

işitendir, bilendir.”¹⁶⁸ ve d) Şeriattır. “*Ey iman edenler! Hep birden barışa girin. Sakın şeytanın peşinden gitmeyin. Çünkü o, apaçık düşmanınızdır.*”¹⁶⁹ Verilen dört anlama dikkat edilirse hepsinin anlamı bir noktada toplanır. O da Allah ve O’nun gönderdiklerine tertemiz bir kalple inarak amel etmesidir.¹⁷⁰ Konuyla ilgili Yüce Allah kalb-i selîm sahiplerinin ahiretteki konumunu şöyle ifade eder.

“O gün, ne mal fayda verir ne de evlât. Ancak Allah'a kalb-i selîm (temiz bir kalp) ile gelenler (o günde fayda bulur).(O gün) cennet, takvâ sahiplerine yaklaştırılır.”¹⁷¹

Yukarıda verilen lügat anlamlarına ve ayetlerin ifadelerine göre terim, temiz bir kalple Allah’la beraber olmak anlamına gelir. Kalp ilk yaratıldığı gibi şirkten, günahlardan uzak değildir.¹⁷² Bununla birlikte kalbinde Allah sevgisinin tecelli etmesi, bütün azalarının Allah’la beraber olması, amellerine Allah’ın sevgisinin yansımaları demektir. Bu güzel hasletler insân-ı kâmil’in özellikleridir. Kalbin Türkçe karşılığı gönüldür. Gönül, Kur’ân-ı Kerim’de fuâd kelimesiyle ifade edilir.¹⁷³ Şöyle ifade edilir. Selîm “*Kalbi olan için onda anlayış ve ibret vardır.*”¹⁷⁴ Kalb-i selîm sahibinin gönlüne iman hâkim olup fiillerden salih amel yansır. Bunun için kalb-i selîm, akl-ı selîm ve zevk-i selîm sahibi olmak gerekir. Zira Allah kuluna şah damarından daha yakındır.¹⁷⁵ Allah, Peygamber ve zikir sevgisiyle süslenen kalp günahlardan arınmış selîm bir kalptir. Böyle bir insan da insân-ı kâmidir. Bu durumda olan kalp şöyle tanıtır. “*Bunlar, iman edenler ve kalpleri Allah’ın zikriyle tatmin olanlardır. Haberiniz olsun; kalpler yalnızca Allah’ın zikriyle tatmin olur.*”¹⁷⁶ Söz konusu zikir namaz, Kur’ân ve peygamberin sünnetidir. Bu esaslarla yoğrulan kalbe yaratıcı kalb-i selîm ismi vermektedir.

3.6. İhsân-İnsân-ı Kâmil İlişkisi

İhsân if’al kalıbında Arapça bir kelimedir. İyi ve güzeli temsil eder.¹⁷⁷ Kur’ân-ı Kerim’de ona yakın anlamı olmakla birlikte,¹⁷⁸ Nahl 90 ve Bakara 112 ayetleri konumuz açısından önemlidir. Nahl Suresindeki ayet İslam’ın adalet, ihsân ve yardımlaşma üzerine kurulduğunu belirtir. Bakara süresindeki ayette Allah ile kul arasındaki konumu açıklar:

“Bilâkis, kim muhsin olarak yüzünü Allah’a döndürürse (Allah’a hakkıyla kulluk ederse) onun ecri Rabbi katındadır. Öyleleri için ne bir korku vardır, ne de üzüntü çekerler.”¹⁷⁹

Ayetin yapısında yer alan Muhsin ihsân sahibi olanlardır. İhsân hasene kelimesinden türetilmiştir. Bütün güzellikleri ifade eder. Temelde iki anlama gelir. Bir şeyi güzel yapmak ve iyilikte bulunmaktır.

İhsân, yapılması gereken şeyi en iyi şekilde bilme ve güzel bir şekilde yerine getirme, başkasına iyilik etme,¹⁸⁰ Allah’a gereği gibi kul olma, ne yaptığının farkında olma ve gereğini yapmadır. İhsân, kişinin Allah’a yakınlığı ortaya koyar. Allah’a yakın olan da kâmil insanlardır. Diğer bir ifade kişinin kalbinin temiz olması, fiile yansımaları Allah’ı görüyor gibi kul olmasıdır. Kelimeyi en güzel şekilde ihsân hadisinde açıklayan Hz. Peygamberdir. a) İhsân, “*Allah’a sanki görüyormuş gibi ibadet etmelidir. Çünkü sen O’nu görmeden bile,*

¹⁶⁸ el-Enfâl 8/61.

¹⁶⁹ el-Bakara 2/208.

¹⁷⁰ Geniş olarak bk. Damegâni, *Kâmus*, 244.

¹⁷¹ eş-Şuarâ 26/88-90.

¹⁷² Buhârî, “İmân”, 29; Bursavî, *Tefsîru Rûhu’l-beyân*, 6/287; İbn Kesir, *Tefsîr*, 2/651.

¹⁷³ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 585. Ayrıca bk. el-İsrâ 1736; en-Necm 53/11.

¹⁷⁴ Kâf 50/37.

¹⁷⁵ Kâf 50/16.

¹⁷⁶ er-Ra’d 13/28.

¹⁷⁷ Ayid vd., *el-Mu’cemu’l-arabiyyi’l-esâsi*, “İhsân”, 318.

¹⁷⁸ Damegâni, *Kâmus*, 130-132.

¹⁷⁹ el-Bakara 2/112.

¹⁸⁰ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, 399.

kuşkusuz O seni görür"¹⁸¹ Bizlerin bütün azaları Yaratıcının gözetimi altındadır. Dünyada istediğimiz gibi kullanma hakkına sahibiz. Ancak ahirette diller, eller, ayaklar yaptığını söyleyecek, hiç itiraz etme hakkımız olamayacaktır.¹⁸² b) İhsân, "*Kendin için sevdiğini, kardeşin için de sevmendir.*"¹⁸³ Yüce Allah şöyle buyurur. "*Rabbin, sadece kendisine kulluk etmenizi, ana babanıza da ihsânı (iyi davranmanızı) emretti.*"¹⁸⁴ İhsân sahibi olanlar Allah'ın has kullarıdır.

"Mü'minler ancak, Allah anıldığı zaman yürekleri titreyen, kendilerine Allah'ın âyetleri okunduğunda imanlarını artıran ve yalnız Rablerine dayanıp güvenen kimselerdir. Onlar namazlarını dosdoğru kılan ve kendilerine rızık olarak verdiğimizden (Allah yolunda) harcayan kimselerdir. İşte onlar gerçek mü'minlerdir. Onlar için Rableri katında nice dereceler, bağışlanma ve tükenmez bir rızık vardır."¹⁸⁵

İhsân, ihlasla nefisini Allah'a teslim etmedir. İbadeti peygamberin yaptığı gibi yapmaya çalışmadır. Amelin kabul olması için Allah için yapılması ve şeriate uygun olması gerekir.¹⁸⁶ Yukarıya anlamını aldığımız Enfal Suresindeki ayet hakiki Mü'minin vasıflarını beş maddede özetlemektedir. a) Allah'ın ismi anıldığı zaman kalbinin ürpermesi, b) Kur'ân'ı okuduklarında imanın kuvvetlenmesi, c) Sadece Allah'tan yardım beklenmesi, d) Namazlarını gereği gibi kılmaları, e) Zekât ve sadakalarını vermeleridir. İşte Rabimiz bu vasıflara sahip olan kullarının hakiki mü'min olduğunu ifade ederken, Meâric ve Mu'minûn Surelerinde söz konusu vasıflara açıklık getirilir.¹⁸⁷ Anlamalarını verdiğimiz ayetlerden hareketle bir Mü'minin Allah'la barışık olabilmesi için dünya ve ahireti dengeleyerek Yaratıcıyı her şeyden daha fazla sevip kulluk görevini yapması, insanların hidayeti için çalışması, şeytan ve nefsinin Allah'ı unutturacak isteklerinden sakınması gerekir. Kur'ân'da kâmil insanın vasıfları farklı ayetlerle ifade edilirken diğer bir ayette "has kul" olarak ifade edilir.

"Rahmân'ın(has) kulları onlardır ki, yeryüzünde tevazu ile yürürler ve kendini bilmez kimseler onlara laf attığında (incitmeksizin) "Selam!" derler (geçerler)."¹⁸⁸ "(O kullar), harcadıklarında ne israf ne de cimrilik ederler; ikisi arasında orta bir yol tutarlar."¹⁸⁹

3.7. Sabıgu'n-Bil Hayrat-İnsân-ı Kâmil İlişkisi

Kur'ân'da hayırda yarışanlar ve hayra koşanlar ibaresi konumuz açısından önemlidir. İslam Hz. Âdem'le başlayan bir dindir. Her peygamber, döneminde Allah'ın sevgili kulları olmuş ve olmaya devam edecektir. Hz. Peygamber'den önceki din sahipleri için de benzer terim kullanılır.

"Hepsi bir değildir; ehl-i kitap içinde istikamet sahibi bir topluluk vardır ki, gece saatlerinde secdeye kapanarak Allah'ın âyetlerini okurlar. Onlar, Allah'a ve ahiret gününe inanırlar; iyiliği emreder, kötülükten menederler; hayırlı işlere koşuşurlar. İşte bunlar iyi insanlardır. Onların yaptıkları hiçbir hayır karşılıksız bırakılmayacaktır. Allah, takvâ sahiplerini çok iyi bilir."¹⁹⁰

Yüce Allah'ın Ehl-i kitap için bazıları için bahsettiği bu özellikler Zemahşeri tarafından "ümme'tün gâimetün"¹⁹¹ kelimesine atıfta bulunarak açıklanır.¹⁹² Onların Allah'a

¹⁸¹ Buhârî, "İmân", 37; Müslim, "İmân", 1.

¹⁸² Nûr 24/24; Yâsîn 36/65.

¹⁸³ Buhârî, "İmân", 7; Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, "Cihâd", 82; Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî Tirmizî, *Câmi'u's-Sahîh*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Kahire: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1962), "Züh'd", 3.

¹⁸⁴ el-İsrâ 17/23.

¹⁸⁵ el-Enfâl 8/2-4. Krş: el-Mâide 5/93.

¹⁸⁶ Bursevî, *Tefsîru Rûhu'l-beyân*, 1/206; Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer İbn Kesîr, *Muhtasar Tefsîri İbn Kesîr*, ed. Muhammed Ali Sâbûnî (Beyrut: Daru'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1981), 1/107.

¹⁸⁷ el-Meâric 70/22-35; el-Mü'minûn, 23/1-11.

¹⁸⁸ el-Furkân 25/63.

¹⁸⁹ el-Furkân 25/67.

¹⁹⁰ Âl-i İmrân 3/113-115.

¹⁹¹ Âl-i İmrân 3/113.

ve ahiret gününe inanmaları, gece namazı kılmaları ve hayra koşmaları kâmil olduklarını gösterir. Hz. Peygamberin ümmeti Mü'minleri ilgilendiren ayet ise şöyledir:

“Sonra biz bu kitabı, kullarımızdan seçtiğimiz kimselere emanet ettik. Onlardan bazıları kendilerine zulmeder/bu emanetin hakkını vermez. Bazıları ise orta yolu izler/çoğu zaman onunla amel etmekle beraber hatalarında olabilir. Diğer bir kısmı da Allah'ın izniyle iyi işlerde /bu emanetin hakkını yerine getirmede önde giderler. İşte asıl büyük fazilette budur.”¹⁹³

Bu ayette dikkat edilirse inananlar üçe ayrılır. Kendine zulmeden, ortada olan, hayırda yarışanlar. Kur'ân-ı Kerim'in genelinde insanlar müslüman-kâfir olarak ikiye ayrılır. Fâtır Suresinde ise inananlar üçe ayrılmış olup hayırda yarışanların takdir edildiği ve ödüllendirileceği haber verilir. Bu üç sınıfın hepsi mü'mindir. Fakat dereceleri ve hesapları farklıdır.

a) Kendine zulmedenler inanç ve hayır işlemekte kusurlu olup, emanete sahip çıkmamış, Kur'ân'la amel etmeyip böylelikle kendilerine zulmetmiş olurlar. Diğer bir ifade ile inancını gereği gibi yaşamayıp, günah işlemeye sakınca görmemişler, böylelikle kendilerine zulmetmişlerdir. Kur'ân'a göre kötülük yaparak Allah'ın rızası kazanılmaz. Kur'ân'da yer alan nekes, mekr ve bağy¹⁹⁴ kapsamına giren bir suçu işleyenler zulüm kapsamına giren suçu işlemiş olurlar. Hz. Peygamber zalim durumuna düşen bir Müslüman için şu ifadeyi kullanır. “Bir Müslümana eziyet eden bana eziyet etmiş olur. Bana eziyet eden de Allah'a eziyet etmiş olur.”¹⁹⁵ Yüce Allah ayetlerini inciler gibi kitabının içine dizmiştir. Konularına göre bunları bulup insanlığın hizmetine sunmayı inananlara bırakmıştır. Örneğin; kendisine zulmeden birine Meryem Suresinde şu hatırlatmada bulunur. “İçinizden, oraya uğramayacak hiçbir kimse yoktur. Bu, Rabbin için kesinleşmiş bir hükümdür. Sonra biz, Allah'tan sakınanları kurtarıyoruz; zalimleri de diz üstü çökmüş olarak orada bırakırız.”¹⁹⁶ Razi'ye göre ayette ifade edilen zalim; Allah'ın emirlerini yerine getirmemiş, verilenleri terk ederek muhalefette bulunmuş, nefesine aldanarak zalim konumuna düşmüş ve günahkâr olmuştur. İnanışları için mü'mindirler. Suçlarının cezasını çektikten sonra cennete gidecekleri umulur.¹⁹⁷ b) Orta yolu tutanlar farzları işleyip haramlardan kaçınan kimselerdir. Onlar Allah'ın emirlerini yerinde getirmiş yasaklarından sakınmışlardır. Orta bir yol izlemişlerdir. Günahı ve sevabı vardır, hesap gördükten sonra cennete gidecekleri anlaşılır. c) Hayırda yarışanlar ise Allah'ın lütfu sayesinde emir ve yasaklara riayet ederek rızayı kazanan, öncü ve kâmil insanlardır. Hesapsız cennete gidecek olan mü'minler bunlardır. Yüce Allah bunları şöyle açıklar. “(Hayırda) önde olanlar, (ecirde de) öndedirler. İşte bunlar, (Allah'a) en yakın olanlardır. (Onlar) Naîm cennetlerindedir.”¹⁹⁸ Allah'a en yakın olan öncüler insân-ı kâmil olarak ifade edebileceğimiz kullardır. Kur'ân'da üç grup olarak ifade edilen inanlardan ilk grupta olanlar çetin bir hesaptan sonra, ikinciler kolay bir hesaptan sonra, hayırda yarışan öncülerin ise hesap vermeden cennete gireceği anlaşılır. Abdullah b. Mes'ud ve Kâ'b el-Ahbâr bu görüştedirler. Ebu'd-Derdâ'dan gelen nakilde; “Ben Resulullah'ın bu âyeti okuduğunu ve şöyle izah ettiğini işittim: “Hayırda yarışanlar hesaba çekilmeden cennete gireceklerdir. Orta yolu tutanlar kolay bir hesaba çekilecekler, kendilerine zulmedenler ise mahşer boyu hesaba çekilecekler, sonra Allah rahmetiyle onları affedecektir. “Bizden üzüntüyü gideren Allaha hamdolsun. “Şüphesiz ki rabbimiz çok affedicidir, şükürün karşılığını verendir” diyecek olanlar

¹⁹² Yorumlar için bk. Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâ'iki gavâmizi't-tenzil ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407), 1/211.

¹⁹³ Fâtır. 35/32.

¹⁹⁴ el-Fetih 48/10; Fâtır 35/45; en-Nahl 16/90.

¹⁹⁵ Ahmed Ziyâeddîn Nakşibendî Gümüşhânevi, *Râmuza'l-ehâdis: (7097 hadis) Tercümesi*, çev. Nâim Erdoğan (İstanbul: Pamuk Yayınları, 1976), 395.

¹⁹⁶ Meryem 21/71-72.

¹⁹⁷ Fâtır 35/32.

¹⁹⁸ el-Vâkıa 56/10-12.

*işte bunlardır.*¹⁹⁹ Hayırda yarışan kâmil mü'minler Allah'ın ve peygamberin istediği gibi inanan ve yaşayanlardır. Her konuda nebiyi örnek alırlar. Hiçbir yaratılana haksızlık yapmaz, zulmetmez, dünya ve ahireti dengeleyip tercihlerini Allah'ın ve peygamberin rızası doğrultusunda yaparlar. Onların tek arzusu Allah ve peygamberin rızasını kazanıp ahirette sevgiliye komşu olmadır. Söz konusu insanlar hayır, tebliğ ve temsilde isteneni yaparlar. Bunun neticesinde sevgiliye kavuşurlar. Mevla onlar için şu müjdeyi verir:

“(Onların mükâfatı), içine girecekleri yer Adn cennetleridir. Orada altın bilezikler ve incilerle süslenirler. Oradaki elbiseleri de ipektir. (Cennette şöyle) derler: Bizden tasayı gideren Allah'a hamdolsun. Doğrusu Rabbimiz çok bağışlayan, çok nimet verendir.”²⁰⁰Yüce Allah her dönemde hayırda yarışanların inandıkları esasları ve amellerini Âl-i İmrân ve Vakıa Surelerinde şöyle haber verir. “Onlar Allah'a ve ahiret gününe yürekten inanırlar, İyiliği emredip kötülükten sakınırlar, iyi ve hayırlı işlere koşarlar. İşte onlar iyi kimselerdir.”²⁰¹

“(Dünyada) İmanda ve hayırda başı çektikleri için en önde olurlar, O kimseler Allah'a en yakın olan kimselerdir. Onlar nimetlerle dolu cennetlere yerleştirileceklerdir.”²⁰²

Kâmil insan yürekten inanır. Kâfir ise gördüğüne inanır.

3.8. Vuslat-İnsân-ı Kâmil İlişkisi

Vuslat aşığın maşukuna kavuşmasıdır. Bu da insân-ı kâmilin Allah ve Peygamber'le beraber olması demektir. Müşrik Velid b. Muğire hakkında nazil olan Müddessir Suresindeki ayetlerde işaret edildiği gibi insanları Allah ve peygamberden uzaklaştıran dünyaya düşkünlüğüdür.²⁰³ Şeytan bunlarla insanları kandırır.²⁰⁴ Ancak kâmil mü'minler bu tuzağa düşmezler. Onların tek arzusu Mevla'ya olan aşklarıdır. Her konumda Allah'la beraber olurlar. O'na kavuşacakları ânı beklerler. Azrail (as.)'ın gelmesi onlar için müjdedir. Dünya hayatında iken bütün uzuvlarını Allah'ın kontrolünde tutmak için ellerinden geleni yaparlar. Bunun için Yüce Allah'ın emirlerini, Hz. Peygamber'in sünnetini yerine getirmek için bütün gayretlerini sarf ederler. Emir ve nehiyeleri harfiyen uygularlar. Sevgiliye kavuşmaya engel teşkil edecek mal, makam ve diğer nimetleri meşru dairesinde kullanılırlar. Ruh ve maddeden oluşan insanın ruhu vahiy, bedeni dünya nimetleriyle beslenir. Ruhun kemâle ermesi için vahyin fitrata uygun, gıdaların da helal ve temiz olması gerekir. Bu şekilde beslenen insanın kâmil olması mümkündür. Kâmil insana ahsen-i takvim denilir.²⁰⁵ Kulun kendine verilen her şey birer emanettir. O emaneti belirli bir süre için kullanabilir. Emanetin bilinmesi ve gereğinin yapılması şükürle olur. Kula verilen diğer bir emanet kâmil olmayı öğreten vahiydir. Vahyin yaşanması ve tebliğ edilmesinde temsil kâmil insanın vasfıdır. Yüce Allah bu durum olanlar için şu müjdeyi verir:

“...Allah'ın izniyle hayırlarda öne geçmek için yarışır. İşte büyük fazilet budur.” “(Onların mükâfatı), içine girecekleri Adn cennetleridir. Orada altın bilezikler ve incilerle süslenirler. Orada giyecekleri elbiseleri de ipektir.” “(Cennette şöyle) derler: Bizden tasayı gideren Allah'a hamdolsun. Doğrusu Rabbimiz çok bağışlayan, çok nimet verendir.” “O (Rab) ki lütfuyla bizi asıl oturulacak yurda (cennete) yerleştirdi. Artık orada bize ne bir yorgunluk dokunacak ne de orada bize bir usanç gelecektir.”²⁰⁶ “

¹⁹⁹ Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1949), 5/198.

²⁰⁰ Fâtır 35/22, 34.

²⁰¹ Âl-i İmrân 3/114.

²⁰² el-Vakıa 56/10-12.

²⁰³ el-Müddessir, 74/11-30

²⁰⁴ Fâtır 35/5,6.

²⁰⁵ el-Enbiyâ 21/91; et-Tahrîm 66/12.

²⁰⁶ Fâtır 35/32-35.

“Kim Allah'a ve Resûl'e itaat ederse işte onlar, Allah'ın kendilerine lütuflarda bulunduğu peygamberler, siddikler, şehidler ve salih kişilerle beraberdir. Bunlar ne güzel arkadaşlardır! Bu lütuf Allah'tandır. Bilen olarak Allah yeter.”²⁰⁷

Bakara, Enfal, Mü'minûn, Furkân ve Mearic²⁰⁸ surelerinde işaret edilen ayetler cennetlik olan kâmil mü'minleri, diğer bir ifade ile insân-ı kâmilî tarif etmektedir. Bu müjde bütün peygamberlerin ümmetleri içinde yer alan kâmil mü'minler için geçerlidir. Zira Al-i İmran Suresi'nde Ehl-i Kitapla ilgili şu haber önemlidir:

“Hepsi bir değildir; ehl-i kitap içinde istikamet sahibi bir topluluk vardır ki, gece saatlerinde secdeye kapanarak Allah'ın âyetlerini okurlar. Onlar, Allah'a ve ahiret gününe inanırlar; iyiliği emreder, kötülükten men ederler; hayırlı işlere koşuşurlar. İşte bunlar iyi insanlardır.”²⁰⁹

Anlamını aldığımız son iki ayette Hz. Peygamber'in ümmetinin sahip olduğu vasıflar kendi Peygamberlerine inanarak geceleri kendilerine indirilen kitabı okuyan, namaz kılan, gaybe inanan kötülüğü yok edip güzel hasletleri yerine getirenler için de geçerlidir. Vakıa Suresinde şöyle müjde verilir. “(Dünyada) İmânda ve hayırda başı çektikleri için en önde olurlar, O kimseler Allah'a en yakın olan kimselerdir. Onlar nimetlerle dolu cennetlere yerleştirileceklerdir.”²¹⁰. İmânda ve hayırda yarıştıkları için Allah'a en yakın olanlar İnsân-ı kâmil kapsamına girebilenlerdir. Bu ayetler öncelikle Hz. Peygamber'in ümmetine işaret etmekle birlikte Hz. Âdem ile son Nebi arasında geçen bütün hayırda yarışanları kapsar. Al-i İmran 113-114, Fâtır 32-34 ve Vakıa 10-12 ayetlerinin müşterek değerlendirilmesi durumunda söz konusu sonuç ortaya çıkmaktadır. Hayırda yarışanların kalpleri zikirle, namazla, ibadetlerle huzura kavuşur.²¹¹ Rad suresindeki ayette Allah'ın hidayete erdirdiği insân-ı kâmil olanlar Allah'a, peygambere ve Kur'ân'a gönülden inanırlar. Kur'ân'ı okumak ve ibadetleri yapmakla kalpleri huzur, ruhları sukûnete erer. Böyle bir inanç bütün azalara yansır. Mü'minleri huzura kavuşturan Kur'ân, sünnet ve ibadetlerdir. Son vahiy inananları doğru şekilde Allah'a götüren sağlam bir iptir.²¹² Kâmil insanın hedefi İslam'ı söz ve fiille temsil etmek, ahirette Peygamber'e komşu olmaktır. Doğru, temiz, güzel olanlar peygambere komşu olur. İnsan temiz olarak yaratılmış, temizliğinin sürekliliği inancının ve amelinin doğru olmasına bağlıdır. Bu durumda olanlar günahsızdır. Günahsız olanların bedeni ve ruhu temizdir. Allah temiz olanları sever. Temiz olanlardan Allah razı olur. Onları cennetine koyar. Yüce Allah sevdiğini de en güzel şekilde ödüllendirir. Bu ödüle en layık olanlar da İnsân-ı kâmil olan mü'minlerdir.

“Ey huzura kavuşmuş insan! Sen O'ndan hoşnut, O da senden hoşnut olarak Rabbine dön. (Seçkin) kullarım arasına katıl ve cennetime gir!”²¹³ “...Allah kendilerinden hoşnut olmuş, onlar da Allah'tan hoşnut olmuşlardır. Bu söylenenler hep Rabbinden korkanlar içindir.”²¹⁴

SONUÇ

Yüce Allah'ın, Hz. Peygamber'i göndermesi ve O'nu vahiyle desteklemesi, insanlığın yaratılıştan elde ettiği kâmil konumunu korumak içindir. Yaratıcı temizdir temizi sever, güzeldir güzeli sever. Hz. Peygamber de yaratılanların en güzeli, en merhametlisi en kâmil olanıdır. Fıtrat itibarıyla verdiği söze sadık kalarak Yüce Allah ve Peygamber'in emirlerini yerine getiren mü'minler de hayırda yarışan hayırlı ümmettir.

Kur'ân'da insân-ı kâmilî ele aldığımız makalede elde edilen verileri şöyle sıralamak mümkündür. İncelediğimiz terim bir tasavvuf terimi olarak ifade edilse de anlamına dair kaynağın Kur'ân ve sünnet olduğu anlaşılmaktadır. En kâmil insan Rahmet Peygamberidir.

²⁰⁷ en-Nisâ 4/69, 70.

²⁰⁸ el-Bakara 1-5; el-Enfâl 8/2-4; el-Mü'minûn, 23/1-11; el-Furkân 25/63-67; el-Mearic 22-34.

²⁰⁹ Âl-i İmrân 3/113, 114.

²¹⁰ el-Vakıa 56/10-12.

²¹¹ er-Ra'd 13/28.

²¹² el-Bakara 2/256.

²¹³ el-Fecr 89/27-30. Tefsiri için bk. İbn Kesîr, *Muhtasar*, 3/639; Bursevî, *Tefsîru Rûhu'l-beyân*, 10/432.

²¹⁴ el-Beyyine 98/8.

Kur'ân ve sünnetin metni şeriat ve tasavvufun bütün esaslarını görsel olarak açıklarken fiilî tatbikini en ince ayrıntısına kadar uygulayıp gösteren Hz. Peygamber'dir. Hz. Peygamber'e uyulmadan kâmil olunması mümkün değildir.

İnsan imtihan için dünyaya gönderilmiştir. İnanıp inanması kendi iradesine bağlıdır. İnanması durumunda kâmil seviyesine çıkacağı, inanmaması halinde yaratılanların en kötüsü olacağı bilinmektedir. Diğer taraftan salih amel işlerse cennete, kötü amel işlerse cehenneme gideceği de bilinmektedir. Yüce Allah bütün yaratılanlara rahmetiyle tecelli etmekle birlikte, kendisine ve Nebisine inanana dünya ve ahirette yardım edeceğini ve mü'minlerin dostu olduğunu şu sözlerle ifade etmektedir.

"Sizin dostunuz ancak Allah'tır, Resulüdür, iman edenlerdir; onlar ki Allah'ın emirlerine boyun eğerek namazı kılar, zekâtı verirler."²¹⁵ "Sabır ve namaz ile Allah'tan yardım isteyin. Şüphesiz o (sabır ve namaz), Allah'a saygıdan kalbi ürperenler dışında herkese zor ve ağır gelen bir görevdir."²¹⁶

İnsân-ı kâmilin fiilleri şükür, namaz, dua, sadaka ve salih amellerdir. Kâmil olmanın bütün kuralları ve uygulanışı Kur'ân ve sünnette yer alır. Bunun için iman ve salih amel kâmil mü'min olmanın ön koşuludur. Söz konusu terimin İlk olarak Muhyiddin İbnü'l-Arabi tarafından kullanılmış olduğu rivayet edilse de asıl kaynağının vahiy olduğu gözlenir. İnsan, dünyayı imar ve ıslah etmesi için halife kılınmış, yaratılanlar onun emrine verilmiştir. Yaratıcı insanı ve kâinatı bilinmesi için yaratmış, bu durum insân-ı kâmil de vücud bulmuştur. Hakiki anlamda insân-ı kâmil Hz. Muhammed'dir. Bu makama erişenler ise onun varisleridir. Hz. Peygamber'den sonra gelen bütün inananlar kâmil insan olma potansiyeline sahiptir. Bunun yolu nefsi kötülüklerden arındırıp, şeytandan uzak durarak Allah sevgisiyle mükemmel olmaktır. Peygamberlerin varisleri olan temsil niteliğindeki Kâmil sahibi âlimler toplumun eğitilmesi, ruhi ve manevi terakkisi için görevlidirler. Söz konusu eğitim için Kur'ân, sünnet ve hikmetin müşterek değerlendirilmesi gerekir. Bunların hepsi vahiydir vahye uyularak kemale erişilir.

Tespitlerimize göre Kur'ân-ı Kerim'de insân-ı kâmil terim olarak zikredilmez. Ancak ilahi kitapta yer alan salih amel, hayırda yarışma, zû'haz, kalb-i selîm, ihsân, Allah'ın halifesi, takva ve kalbin titremesi gibi kavram ve kelimeler söz konusu terimin kaynağının Kur'ân-ı Kerim olduğunu gösterir. Bununla birlikte söz konusu terim İslam tasavvufunun temel ve anahtar kavramlarından biridir. Ayrıca tasavvuf felsefesinde rehber, delil, kılavuz, yol gösterenler için de zikredilir. Asıl insân-ı kâmilin, Allah'ın her mertebedeki tecellilerine mazhar olan kul anlamında bir tasavvuf terimi olarak kullanıldığı anlaşılır.

Elde edilen verilerin en önemlilerinden bir diğeri inanan insanların üç sınıfa ayrılmış olmasıdır; kendine zulmeden, ortada olan ve hayırda yarışanlar. Yüce Allah hayırda yarışanlar için "büyük fazilettir" ifadesini kullanmıştır. Bu sınırın iyi tespit edilmesi gerekir. Yaratıcı rahmeti gereği kimseye yapamayacağı sorumluluğu vermemiştir. Hz. Peygamber'in görevini ümmetin yapması mümkün değildir. Ümmet gücü ve ilmi nispetinde kâmil insan olabilir. İnananlar emredilenleri yapıp zulümden sakınabilir. İnanıldığını yaşayıp temsil görevini yapabilir.

Kâmil insan azalarını günahlardan korur. Allah, Peygamber ve inananları sever. Bunlara düşman olanlara düşman olur. Ana babası bile olsa adaletten ayrılmaz. Her zaman hakkın ve haklının yanında yer alır.

Kâmil insanı en güzel şekilde açıklayan vahiydir. Vahiyde insanın ruh yönüne dikkat çekilerek olumlu ve olumsuz yönleri tanıtılır. Kendini bilmesi halinde Rabbinin kudretini anlar ve bilir. Böylelikle Rabbine gereği gibi kul olmak için gayret içinde olur. Sonunda şu ilahi fermanların gereği aşığına kavuşur: "Ey insan! Şüphesiz sen Rabbine karşı çaba üstüne çaba göstermekte; sonunda O'na varacaksın."²¹⁷

²¹⁵ el-Mâide 5/55.

²¹⁶ el-Bakara 2/45.

²¹⁷ el-İnşikâk, 84/6.

Kur'ân aşk ve sevgi kitabıdır. Maşukuna götüren kopmayan bir bağıdır. İnsana yaratıcısıyla ilişkilerinde yol göstererek, fitrat çizgisinde tutmayı, şeytan ve insanlardan gelebilecek tehlikelerden korumayı ve aşığına kavuşmasını hedefler. Allah insân-ı kâmilî yarattığı zaman ona akl-ı evvel mertebesini vermiş ve kendisine bilmediği şeyleri öğretmek meleklerden üstün hale getirmiş, Allah'ın âlemdeki hükmü insân-ı kâmil ile zâhir olmuştur. Tasavvuf ilminde bunun karşılığı Allah'ta yok değildir. Yüce Allah kâmil insanın arkadaşlarını şöyle haber verir:

“Kim Allah'a ve Resûl'e itaat ederse işte onlar, Allah'ın kendilerine lütuflarda bulunduğu peygamberler, siddîkler, şehidler ve salih kişilerle beraberdir. Bunlar ne güzel arkadaşlardır! Bu lütuf Allah'tandır. Bilen olarak Allah yeter!”²¹⁸

İstediklerine kavuşan kâmil sahibi kulların sevinç ve şükürleri şöyle haber verilir.

“(Cennette şöyle) derler: Bizden tasayı gideren Allah'a hamdolsun. Doğrusu Rabbimiz çok bağışlayan, çok nimet verendir. O (Rab) ki lütuyla bizi asil oturulacak yurda (cennete) yerleştirdi. Artık orada bize ne bir yorgunluk dokunacak ne de orada bize bir usanç gelecektir.”²¹⁹

Tespitlerimize göre kâmil seviyesine ulaşan kulların özellikleri ahlak, ibadet, kulluk ve yardımlaşmadır. İşleri hep hayırdır. Her yaptığında Mevla ve Nebi'nin rızasını arar. Dünya ve ahiretteki tek hedef Allah ve Peygamber'in sevgisini kazanmaktır. İnsanın dünyadaki hedefi cenneti kazanmak ya da cehennemden uzak olmaya çalışmak değildir. Onun amacı ve hedefi Allah'ta yok olmak, onun rızasıyla hemhal olmak ve onun sevgisine nâil olmaktır. Hal böyle olunca Allah'la beraber olduğu bir sene bir dakika gibi geçmekte, Allah'tan ayrı kaldığı bir dakika ise bir sene gibi gelmektedir.

Elde edilen verilere göre kâmil insan adil, ihsân, takva ve mağfiret sahibidir. Amellerinden Allah, Peygamber ve kullar hoşnut olur. Şeytan onları sevmez. Yüce Allah kendisini, Nebisini ve inananları severek verilen emanete sahip çıkan kullarına şu uyarı ve müjdeyi verir:

“Öyle ise namazı kılın; zekâtı verin ve Allah'a sımsıkı sarılın. O, sizin mevlânızdır. Ne güzel mevlâ ne güzel yardımcıdır!”²²⁰

“Ey huzura kavuşmuş insan! Sen O'ndan hoşnut, O da senden hoşnut olarak Rabbine dön. (Seçkin) kullarım arasına katıl ve cennetime gir!”²²¹

“Onların Rableri katındaki mükâfatları, zemininden ırmaklar akan, içinde devamlı olarak kalacakları Adn cennetleridir. Allah kendilerinden hoşnut olmuş, onlar da Allah'tan hoşnut olmuşlardır. Bu söylenenler hep Rabbinden korkanlar içindir.”²²²

KAYNAKÇA

- Abdulbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Beyrut: y.y., ts. Aclûnî, İsmâîl b. Muhammed. *Keşfü'l-Hafâ*. thk. Abdülhamîd b. Ahmed b. Yûsuf. 1-2 Cilt. Kahire: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2000.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1949.
- Aydın, Mehmet S. “İnsân-ı Kâmil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/330-331. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Aydınlı, Yaşar. *Farâbî'de Tanrı İnsan İlişkisi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2000.
- Ayid vd., Ahmed. *el-Mu'cemu'l-arabiyyi'l-esâsî*. ed. Ahmed Muhtar Ömer. Alecso: Editions Maisonneuve Larose, 1981.
- Bardakçı, Mehmet Necmettin. “Mevlana'ya Göre İnsanın Mahiyeti ve Kâmil İnsan Olma”. *Erdem* 50 (01 Nisan 2008), 1-14.

²¹⁸ en-Nisâ 4/69-70

²¹⁹ Fâtır 35/34-35.

²²⁰ el-Hac 22/78.

²²¹ el-Fecr 89/27-30.

²²² el-Beyyine 98/8.

- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmi'ü's-şâhîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 8 Cilt. İstanbul: y.y., 1422/2001.
- Bursevî, İsmail Hakki. *Tefsîru Rûhu'l-beyân*. Beyrut: Dâ-rü İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî Seyyid Şerîf Hanefî. *et-Ta'rîfât*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997.
- Damegânî, Hüseyin b. Muhammed. *Kâmusu'l-Kur'ân: Islâhu'l-vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. thk. Abdülaziz Seyyidü'l-ehl. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1983.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. Riyad: Dâru's-Selâm, 1. Basım, 1419.
- Ebû'l-Bekâ, Eyyub b. Musa el-Hüseynî. *Külliyâtu Ebi'l-Bekâ*. Bulak: Dâru't-Tıbbâ'ati'l-Âmire, 1837.
- Esed, Muhammed. *Kur'ân Mesajı: Meâl-Tefsîr*. çev. Ahmet Ertürk - Cahit Koytak. 3 Cilt. İstanbul: İşaret Yayınları, 1999.
- Fikret Karaman vd. (ed.). *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.
- Gümüşhânevi, Ahmed Ziyâeddîn Nakşibendî. *Râmuzu'l-ehâdis: (7097 hadis) Tercümesi*. çev. Nâim Erdoğan. İstanbul: Pamuk Yayınları, 1976.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer. *Muhtasar Tefsiri İbn Kesîr*. ed. Muhammed Ali Sâbûnî. 3 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1981.
- İbn Kesir, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. 8 Cilt. İstanbul: y.y., 1985.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*. Beyrut: y.y. 1981.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed. *es-Sünen*. 5 Cilt. Beyrut: Daru'r-Risâleti'l-Alemiyye, 2009.
- İbn Manzur, Ebû'l-Fazl Muhammed b Mükerrrem b Ali el-Ensârî. *Lisanü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Daru Sadr, 1955.
- Kaya, Remzi. *Sarı Hoca ve İnsan-ı Kâmil*. Bursa: Kaya Kitapları, 2002.
- Küçük, Osman Nuri. *Fusûsu'l-hikem ve Mesnevî'de İnsân-ı Kâmil Anlayışı*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2011.
- Levent, Lamia. "Tasavvuf Geleneğinde İnsan Yetiştirme Ufku: İnsân-ı Kâmil". *Kutlu Doğum Haftası "Hz. Peygamber ve İnsan Yetiştirme Düzenimiz" Sempozyumu (18-20 Nisan 2014) Erzurum*. 669-691. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Müslim, Ebû Hüseyin. *Sahîh-i Müslim*. 2 Cilt. Riyad: Dâru't-Tayyibe, 2006.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. thk. Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Safvan Adnân ed-Dâvûdî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412.
- Râzî, Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer er-. *et-Tefsîrü'l-kebîr: Mefâtihi'l-gayb*. 32 Cilt. Kahire: Matbaatü'l-Behiyyeti'l-Misriyye, 1938.
- Rûmî, Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin Mevlânâ Celâleddîn. *Mesnevi Tercümesi: Konularına Göre Açıklamalı*. çev. Şefik Can. 6 Cilt. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2012.
- Tabâtabâî, Allâme Muhammed Hüseyin b. Muhammed. *el-Mîzân fî tefsîri'l-Kur'ân*. 20 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-'Alemlî, 1973.
- Taberî, Ebû Câfer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr et-. *Tefsîru't-Taberî*. 30 Cilt. Kahire: y.y., 1968.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî. *Câmi'ü's-sahîh*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. 5 Cilt. Kahire: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1962.
- Uludağ, Süleyman. "Amel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3/13-16. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Uludağ, Süleyman. "Halife". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15/299-300. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2004.
- Zebîdî, Muhammed Murtezâ el-Huseynî ez-. *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*. 10 Cilt. Beyrut: y.y., 1988.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-. *el-Keşşâf an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vil*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1. Basım, 1407.
- Kur'ân-ı Kerim Meâli*. thk. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008.